

ક્રમ. નં. 228
17/10/6
કાશીથી કરખલા.

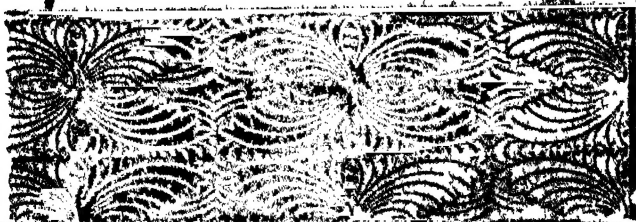
લેખક અને પ્રકાશક

ખે. બ. લેવજી મીણા
માસ્તર બનારસ.

આવૃત્તી પહેલી

નકલ ૫૦૦

ક્રિ. મત રૂ. ૧-૦-૦

૧૫-૧

✻ જનારસ સીટી. ✻

સવજ જાણ માસ્તર.

મરચંટ અને કમીશન એજંટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮-૮૬૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડી. ૨/૧૨૫ ૬૨૫/૨૧

વિષય ૫૨૩ : ૪૪૪૬

કાશીથી કરબલા.

—❦—

લેખક અને પ્રકાશક

ખાન લવજી ઝીણા
માસ્તર બનારસ.

—❦—

આવૃત્તી પહેલી

નકલ ૫૦૦

કૌંભત રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૯૯૬૮

૫૭૨૨: ૪૨૯૮

શ્રી અમરસિંહજી પ્રીતીંગ પ્રેસમાં

પદ્માજી સુરજીભાઈ અમીરજીભાઈ વડીલે છાપ્યું

સાલ ૧૨૯૫ અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે કહ્યું છે કે:—“ સંસારમાં કોઇપણ કાર્ય હેતુ વગરનું હોતું નથી. ” તેવીજ રીતે માણસની જીંદગીનો પણ કાંઇક હેતુ હોવો જોઇએ; હેતુ સિવાયનું જીવન તે મરવાથી પણ વધારે ખરાબ છે. હવે પ્રશ્ન એ આવીને ઉભો રહે છે કે જીંદગીનો શું હેતુ હશે ? આ સવાલનો ઉત્તર મેળવવા માટે માણસને સંસારની પાઠશાળામાં બહુ અભ્યાસ કરવો પડે છે અને તે અભ્યાસના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં ધર્મ શિક્ષણ એ એક મુખ્ય અને અગત્યનું અંગ છે. મનુષ્ય સંસારમાં, તે મારફતે પોતાની દરેક પ્રકારની ફરજોને સમજી શકે છે.

જે સમાજમાં ધર્મનું શિક્ષણ નથી, તેઓ સ.ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકતા નથી. સંસારનાં વ્યવહારીક કાર્યો પણ ધર્મ શિક્ષણથી યથાર્થ રીતે કરી શકાય છે. ધર્મનાં બંધારણ વગરની પ્રજાની રહેણી કરણી અને પરસ્પર જન સમાજમાં તેઓનો વ્યવહાર ધણીજ કઠંગી હાલતમાં આવી પડે છે. તેઓના મનની હાલત, સુકાન વગરના નાવની માફક અવ્યવસ્થિત થઇ પડે છે.

હિંદુસ્તાનમાં, હિંદુ કે મુસલમાનો દરેક વર્ગના બાળકોને પ્રથમ ધર્મ શિક્ષણ સંગીનપણે આપવામાં આવતું હતું. તેમાં પણ હિંદુ બાળકોની તો શિક્ષણ આપવાની રચનાજ એવી હતી કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં બેસવારતું દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ ધર્મ શિક્ષણની મારફતેજ આપવામાં આવતું હતું. સમય જેમ બદલાવા લાગ્યો, રાજ્ય રંગમાં જેમ જેમ ફેરફારો થવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેઓને પણ પોતાના નિયમોમાં બહુ ફેરફારો કરવા પડ્યા. મુસલમાની સક્તનત પુરી થવાનો સમય આવ્યો અને યુરોપની પ્રજાની સંગતનો પવન લાગતાં વાંતજ તેઓ બાળકોએ, પોતાના અભ્યાસનું લક્ષ્યસ્થાન બદલાવવા માંડ્યું. અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો જેમ જેમ મજબુત થવા લાગ્યો તેમ તેમ કેળવણીની રચના કોઇ જુદીજ તરેહથી રચાવા માંડી. અંગ્રેજી ભાષા જોગો જગ મુખ્ય સ્થાન લેવા લાગી, અને તે ભાષા શિખેલાઓ

પ્રજામાં આગેવાનો તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. નાણાં સંબંધી સ્થિતિમાં પણ મોટા ફેરફાર થવા લાગ્યો. “ ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને દુનિષ્ટ ચાકરી ” આ પુરાતનિક કહાણીનું સ્વરૂપ તદ્દન ફેરવાઈ ગયું. “ ખેતીની ” જગોએ “ નોકરી ” આવી પડી અને વેપાર પણ પોતાનું મધ્યમ સ્થાન બદલાવી નાંખ્યું. આવી હાલતમાં હિંદુ સ્તાની દરેક પ્રજા અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે ઘેરી થઈ પડી. કેળવણી અને શિક્ષણ આ બેમાં કેવડો મોટો પ્રભેદ છે તે જૂની જવાબું. નોકરીના મોહમાં લોકો ઘેલા થઈ ગયા. પારસી ગૃહસ્થો બહુજી તિક્ષણ બુદ્ધિના અને મહા ગણતરીયાળ હતા; પારસી ભાષા ઉપર કાચુ મેળવતાં તેઓને વાર લાગતી નહોતી. પરદેશના વેપારમાં આ બાહોશ કામ યુરોપી વેપારીઓ સાથે બરાબર ફળી રહેતી. ચીનના વેપાર ઉપર સમગ્ર હાથ નાખ્યા પછી તેઓની દૃષ્ટિ યુરોપના વેપાર ઉપર પડવા લાગી. ચતુર રાજ્યસત્તાધારીઓ, આનું બવિશ્ય શું આવશે તે કહી શક્યા અને ટોણપણ ઉપાયે કરી આ બાહોશ પ્રતિસ્પર્ધીઓનો પગ, વેપારની ભૂમિમાંથી કેમ કાઢાડી શકાય તેનો ઉપાય શોધતા હતા. આખરે આ લોકોને પણ અંગ્રેજી શિક્ષણનો મોહક મંત્ર મળ્યો. મેટ્રીક કે બી. એ પાસ કરેલા પારસી ગૃહસ્થોને બંને હજારના મોટા પગારો આપી, ચાકરીના મોહમાં ઘેલા કરી મૂક્યા. આવા પગારદારો વેપારીના દીકરા નહોતા. તેઓ અંગ્રેજોની રહેણી કરણીની નકલ કરી મોટા દમામથી રહેવા લાગ્યા અને પારસી વેપારીના દિહરાઓને પણ પોતાની તરફ આકર્ષ્યા. આખરે લગભગ આખી કામને નોકરીનો મોહ લાગ્યો. ખીજા બાજુએ કેળવણીનું સ્વરૂપ જોવું નાખવામાં આવ્યું હતું કે લોકો પાસ થઈને ઉત્તમ નોકરી કરનારા તૈયાર થાય. પરિણામે આખી કામના હાથમાંથી વેપારનું સ્થાન છુટી ગયું ચીનના વેપારની બાજુ લગભગ ખોળા ગૃહસ્થોને આખી પોતે નોકરી દેવીના પૂજરી થયા. આ સમયમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ એક દેવ પૂજન કરતાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતું હતું. લોકોના વિચારો અંગ્રેજ પ્રજાની તમામ નકલ કરવામાંજ રોકાઈ ગયા હતા, આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, નીતિની વ્યાખ્યા કામા ડોળ થવા લાગી. ધર્મનાં સિધ્ધાંતોમાં શકની દૃષ્ટિ પડવા માંડી. ચરિત્રમાં શિથળતા આવવા લાગી, પ્રપંચો વધવા લાગ્યા અને ધર્મ શિક્ષણ ધ્રુમે ધીમે અદસ્ય થવા લાગ્યું. પ્રજાના સંસ્કારી અંતઃકરણો પગલાવા લાગ્યાં. હાલત

એટલી બધી કઠંગી થઇ પડી કે, ધાર્મિક શિક્ષણ એક વહેમ ગણાવા લાગ્યું. જે મુસલમાનો પોતાનાં સંતાનોને અમુક હદ સુધી ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની પોતાની ધર્મ સમજતા હતા, આ ધર્મની દોરી પણ ઢીલી થવા લાગી આ સઘળી સ્થિતિનું પરિણામ કાંઈક અસરકારક રીતે જોવામાં આવતાં જ મુસલમાનો કાંઈક ચમક્યા. મુસદ્દાએ હાલી જોવાનાં કાળ્ય આણેએ મુસલમાનોની જાતી વીંધી નાંખી. સિંહાવલોદન કરતાં પોતે પોતાનું આસલ સ્થાન મૂકી ક્યાં આવી પડ્યા છે તે જાણ્યું. ધર્મના શિક્ષણને વ્યવહારીક શિક્ષણ સાથે ધાડો સંબંધ સમજાયો અને પરિણામ રૂપે બહીમદ કોલેજે દેખાવ આપ્યો. પશ્ચિમના વિચાર સાગરમાં આપણું પડાણ બદાળે ન ચડી જાય તેની કાંઈક સમજણ પડી.

આપણા ખોળા બાપ્તિસ્ટ લાંબો સમય થયાં ઇસ્માયલી તરીકે જાણખાતીને પોતાને શીયા મુસલમાન તરીકે ગણાવતા હતા. ધાર્મિક વિષયમાં જરાપણ જ્ઞાન નહોતું એમ કહીએ તો જરાપણ અતિશયોક્તિ કરેલી નહિ કહેવાય. કારણ કે સંવત ૧૯૨૦—૨૧ માં મુંબાઈની હાઇકોર્ટના આડેશ જળે ખોળા બાપ્તિસ્ટોની ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાનતા માટે ઘણીજ કડની ટીકા કરેલી છે.

ફેરફાર થવો એ દુનિયામાં એક મહાનીયમ છે. દરેક વસ્તુમાં પ્રત્યેક પળે ફેરફાર થતો જાય છે. બનિસ્ખના મહા સાગરમાંથી મ્હોટું વહન બૂતકાળના મહા સાગરમાં અનંત કાળ થયાં પડતું જાય છે આમાં વર્તમાન કાળનો અવકાશ કેટલો છે તેનો વિચાર ચતુર વાંચનારાઓને જ સોંપાયે છીએ.

વખતના વહેવા સાથે ખોળા બાપ્તિસ્ટોમાં ધર્મ સંબંધી જીજ્ઞાસા વધારે આતુર થવા લાગી અને અમુક વર્ગ જે પોતાને અસલથીજ ઇસ્નેઅશરી તરીકે માનતો હતો, તેઓએ પોતાનામાં ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ સંગીનપણે મેળવવાની અગત્ય જોઈ અને જૂઠા જૂઠા સ્થળે પોતાની કોમમાં આવું શિક્ષણ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામે એવા બંદોબસ્તો સ્થળે સ્થળે થવા લાગ્યા. અનેક જગોએ મસ્જિદ મદરેસાઓ બંધાયાં, ધર્મ શિક્ષણ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના ખોળા પણ બંધાયાં બંદોબસ્તો થવા લાગ્યા; હિદાયત ફંડ, ખોળા નિરાશ્રિત ફંડ, ખોળા મુનાફરખાનાં વગેરે ખાતાંઓ દિવસે દિવસે સ્થાપિત થવા લાગ્યાં.

માનસીક સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે બળવાન થવા લાગી. એટલે ધર્મ નિયમેને અનુસરીને વહેવારમાં પણ સુધારા થવા લાગ્યા. કન્યાઓમાં પણ ધર્મ શિક્ષણ આપવાની યોગ્યતા સમજાઇ. સ્ત્રી વર્ગમાં પડદા માટે વિશેષ સુધારો થયો. અને આગળ જતાં રહેન- જાત અને વૃદ્ધિદાયક જેવાં માસિકોએ પોતાનો પ્રકાશ કોમમાં ફેલા- વીને દરેક મહિને ધર્મનાં ફરમાનો લોકોને સમજાવવાં શરૂ કર્યાં. પોતાનો યોગ્ય રસ્તો કયો છે તેના તરફ બાઇઓની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ પડવા લાગી.

જે કોમ એક વખતે પોતાના ધર્મના સંગીન જ્ઞાન માટે તદ્દન અજ્ઞાન ગણાતી હતી તેજ કોમમાં ધર્મનું સંગીન જ્ઞાન ધરાવનારાં નર રત્નો પેદા થયાં. કોમને ધર્મ શિક્ષણનું સંગીન જ્ઞાન મેળવવાની એટલી બધી બૂબ લાગી કે પાક કલામે શરીરના વાંચન માત્રથી પોતાને તૃપ્તિ થઇ નહિ. આ સૈનેરી વાક્યોમાં અસલ તત્ત્વ શું રહેલું છે-તેમાં રહસ્ય શું સમાયેલું છે-તે જાણવાને લોકો બહુ આતુર થયા અને ધણીજ થોડા વખતમાં બાવનગરના મરકુમ શેઠ અલાદીન બાઇ દેવજી બાઝ તથા હાલમાં રીટાયર્ડ થઇ પેન્શન ભોગવતા રેટ- ના માણ ન્યાયાધીશ શેઠ માહમદ અલીબાઇના પ્રયત્નથી મરકુમ પ્રોફેસર ઇસ્પહાની પાસે પાક કલામે શરીરનું ગુજરાતિ બાષાન્તર સુંદર સ્વરૂપમાં તૈયાર કરાવી, બાઇઓના હાથમાં મૂકાયું. બાઇઓ જેમ જેમ આ અમૃતનું પાન કરવા લાગ્યા તેમ તેમ મનની ઇચ્છા હજી પણ વધારે જાણવાને વધારે આતુર થઇ. બહુ સમય પસાર ન થયો એટલામાં તો જનાબ હાજી ગુલામઅલી હાજી ઇસ્માઇલ, જનાબ મી. કાયા અને મરકુમ જનાબ એન જેન વગેરે તરફથી સેંકડોની સંખ્યામાં ધર્મ સંબંધી જીદાં જીદાં તત્ત્વો જાણવાનાં સાધનો બહાર પડ્યાં અને જનાબ હાજી ગુલામ અલી હાજી ઇસ્માઇલ તરફથી મહાન કલામે શરીર મોટાં જે વોલ્યુમમાં ધણીજ વિસ્તારેલી સમજણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું. અમુક સામગ્રીએ ઇસ્તેઅશરી ખોળ બાઇઓમાં એક ચમકારી અસર પેદા કરી. હજારોની સંખ્યામાં બાઇઓ આ અમુક સામગ્રીના ગ્રાહકો થયા અને તેનું લક્ષ્યપૂર્વક મનન કરવા લાગ્યા. બહુ ગૃહસ્થોના આ અમુક સામગ્રીના અભ્યાસથી હજારો બાઇઓનું લક્ષ્ય પોતાનું અસલ સ્વરૂપ સમજવા તરફ લક્ષ્યમાયું.

આ નાશવંત સંસારની અંદર મનુષ્યની શું સ્થિતિ છે? શું શક્તિ છે? અને સંસારમાં તેની શું ફરજ છે? મનુષ્ય જીંદગીનો હેતુ શું છે? આવા ગંભીર પ્રશ્નોના અભ્યાસ કરવામાં ધણા ભાષ્યો લલ-ચાયા. રૂઢ અથવા આત્મા તે શું છે? શરીર સાથે તેનો શું સંબંધ છે? આ સંબંધ ક્યારે અને શી રીતે જોડાય છે? તેમજ કેવી રીતે આ સંબંધ છુટો થાય છે? છુટો થવા પછી આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું હશે? વગેરે પ્રકારના ગંભીર પ્રશ્નો ધણા ભાષ્યો કોઇ કોઇ વખતે ચરચામાં મૂકી પોતાની તે સંબંધી જાણસાચો પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. કર્મલાની પવિત્ર ભૂમિમાં ઇસ્લામનું જીવન બચાવનાર મહાન યુજર્ગવાર મૌલાના ઇમામ હુસેન અ. સ. ની મુશીબતોની ખરી પીછાણ, ભાષ્યો હવે લક્ષ્યપૂર્વક સમજવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે એ મહાન યુજર્ગવારની શક્તિનું સ્વરૂપ સમજવા લાગ્યું. ઇસ્લામના એ મહાન નેતાની મહોજ્જત પ્રાણપ્રિય થવા લાગી. બુદ્ધિ અને હૃદયની ભાવના બેકેતી કીયામાં બહુ ફેર છે; બુદ્ધિ નશ તોટાના સર-વાળા બાદબાકી માત્ર કરી શકે છે જ્યારે હૃદયની ભાવના પ્રેમના ખરા સ્વરૂપને ઓગળી તે સાથે તન્મયતા કરાવે છે.

આ મહાન યુજર્ગવારનાં દૃષ્ટાંતો માહત્તમા ગાંધી જેવાના મુખ-માંથી નિકળવા લાગ્યાં. અનેક ભાષ્યોના હૃદયમાં આ મહાન યુજર્ગવારની જ્યારત કરવા માટેની લાગણીઓ સ્ફુરવા લાગી.

ઇસ્નેઅસરી ખોળ ભાષ્યોની આંખો આ સમયે સંપૂર્ણ રીતથી ખુલી ગયેલી હતી. સત્ય અને અસત્યમાં શું ફરક છે તે ભાષ્યો સારી પેઠે સમજવા લાગ્યા હતા. જે લોકો અજ્ઞાનના અંધકારમાં રહી 'મૂર્તિપૂજા કરતા હતા, તેવા લોકો આવા ઢાંગનો ત્યાગ કરી સત્ય રસ્તા ઉપર વળી ચુક્યા હતા. મનુષ્ય દેહ ધારણ કરનાર કોઇ દિવસ ખુદાનો દાવો કરી શકેજ નહિ. આવો દાવો કરનાર અને દરાવનાર બેકે આખરીના દિવસ માટે મોટું જોખમ વહોરી લે છે એવો લોકોને દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો.

જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્યારે પોતાનું તેજ ફેલાવે છે ત્યારે અજ્ઞાનનો અંધકાર સ્વતઃ નાશ પામે છે. ધર્મ સંબંધી બાબત એ એક જૂઠાજ વિષય છે. પરવર દીગારની રાહના રસ્તાનું અવલોકન કરવું અને સંસારની મોહજળને વળગી રહેવું આ બે બાબતો એક સાથે કદિ બનતી નથી. કોઇ પણ વિષય પર આંતરિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો અને પ્રેમની વાતો માત્ર કરવી, આ બે બાબતોમાં બહુ ફરક છે. તેના-

થી પ્રેમનું તત્ત્વ સમજી શકાતું નથી. અહોનીશ તેનું જ મનમાં ચિંતન થવું જોઈએ. વાતો કરવી અને લગની લાગવી, આ બેમાં બહુ ફરક છે. આવા પ્રકારનું આત્મ ચિંતન અને પરવરદિગાર પ્રતિભા પ્રેમ આ બે બાબતો જ્યારે એકઠી થાય છે ત્યારે જ બેકતું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રતિત થાય છે અને તેજ સમયે આવા પ્રકારનું જ્ઞાન સફળ થયેલું ગણાય છે. આવા પ્રેમની પ્રાપ્તિ કરવા સારું હૃદય વિસ્તાર કેવો અને કેવડો જોઈએ તે વર્ણવી શકાતું નથી. જ્યારે સઘળી કામનાઓ-ધમ્મજો જતી રહે છે, દુનિયાની સઘળા પ્રકારની મોજમગ્ન કે દરેક પ્રકારના વિષયો ઉપરથી મન જ્યારે ઉઠી જાય છે ત્યારે જ હૃદય વિસ્તરવાળું બને છે. આવો પ્રેમભાવ પ્રગટ થવો જ્યારે શરૂ થાય છે ત્યારે મનુષ્યના વિચારો, તેની રહેણી કરણી, તેનું આચરણ, તેનો ખોરાક આ સઘળું બદલાઈ જાય છે. આવા સમયે તેને કોઈ ભૂદાજ પ્રકારની ભૂખ લાગે છે. તેનું આંતઃકરણ વિશુદ્ધ કાચ જેવું થઈ રહે છે. તેની દૃષ્ટિ અને તેનું આચરણ એ સક્રિયામાં સાત્વિકતા જ નજરે પડે છે. આવી સ્થિતિના મનુષ્યોમાં પવિત્ર ચૈતન્યનો જે આભાસ પડે છે તે આભાસનું તેમાં પોષણ થાય છે અને પરિણામે તે એક મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

મહાન યુગર્ગવાર ઇમામહુસેન અ. સ. ની મહોબ્બતનું આંતરિક લક્ષણ ઉપરના થોડાક લખાણથી સુરત વાંચક સમજી શકશે. મહારા દિલમાં આ ઇચ્છા જન્મ પામતાં તે વિચાર કલકતામાં મહારા સ્નેહી ભાઈ અલાદીન આંદુને જણાવ્યો. તેઓ ભાઈએ મહારા વિચારને મજબુત અનુમોદન આપ્યું. તુરતજ મહારા જુના અને વિદ્વાન સ્નેહી શેઠ નુરમાહામદ ઇસ્માઈલ ખાનમાહામદ જેઓ અહીંના ઓ. મેજિસ્ટ્રેટ છે તેમણે અને એકજ દિવસમાં પાસ પોર્ટ મેળની આપ્યો અને તા. ૬ અક્ટોબર ૧૯૨૧ ના રોજ બનારસમાંથી હું તથા મહારી સ્ત્રી અને મહારો નાનો દિકરો દોસ્ત માહામદ એમ ત્રણ જણ, આ પવિત્ર સ્થળની જ્યારતનો લાભ લેવા માટે આક્રમ અને રોહીલ ખંડ રેલવેમાં કરાંચીની ઇન્ટરમીડીએટ ક્લાસની ટીકીટ લઈ રવાના થયાં.

સ્ત્રીમર, શુસ્તર
એરેબીઅન સમુદ્ર.
તા. ૮-૧૧-૨૧

}

લવજી જીજી માસ્તર.

સમય અને અનુકુળતા.

ધગક અથવા મેસેપોટેમીયામાં મુસાફરી કરવા જનારાઓએ હિંદુસ્તાનમાંથી કંઈ રૂતુમાં ત્યાં જવું કે જેથી મુશીબત સહન કરવી ન પડે ? આવો પ્રશ્ન કરનારને જાણવું જોઈએ કે સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર એ બે મહિનાઓમાં આ મુલકમાં વધારે ગરમી નથી હોતી. તેમ વધારે ઠંડાડ પણ નથી હોતી. નવેમ્બરમાં મુસાફરોએ વળી નિકળવું જોઈએ. નવેમ્બરના પાછલા દિવસોથી લઈને જાનેવારીની આખરી સુધી ત્યાં ઠંડાડ વધારે પડે છે. તેમજ જાનેવારી તા. ૧૫ થી માર્ચ તા. ૧૫ સુધીની રૂતુ પણ સારી છે. તે વખતે પણ વધારે ઠંડાડ નથી હોતી અને ગરમી પણ શરૂ થવાની સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ ચતુર વાંચનાર એવો પ્રશ્ન કરે કે ઉપર જણાવેલા બે સમયોમાં કયો સારો ? તો મારો અંગત અનુભવ એમ કહે છે કે સપ્ટેમ્બરથી નવેમ્બર સુધીનો સમય વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે.

નવું જોવાની હોંશ સંસારમાં સૌને થાય છે; તેમાં જ્યારત જોવો પવિત્ર લાભ મળતો હોય એટલે સૌનાં મન ગમે તેવી ગોઠવણ કે અધૂરા ગોઠવણે ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. પણ સલાહ ભરેલું છે કે સંપૂર્ણ જાતની સગવડ અને તૈયારી સિવાય ફક્ત કિસ્મતના આધારનું બાહાનું માત્ર દઈને આ મુસાફરીનું સાહસ કરવું સલાહ ભરેલું નથી. મહારો એવો અભિપ્રાય નથી કે આ મુસાફરી ફક્ત શ્રીમંતોજ કરી શકે છે, બલકે સાધારણ સ્થિતિના માણસો આ પવિત્ર સ્થળોની જ્યારતનો લાભ વધારે પ્રમાણમાં લે છે. કાઠિયાવાડ કે ગુજરાતનાં ઘણાં કુટુંબો આ વખતે આ લાભમાં શામીલ હતાં. માહરે કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે ત્યાંની અનુકુળતા કે પ્રતિકુળતા વિષે પહેલાંથી જ જાણી શકાયું હોય તો મુસાફરને કાંઈક વધારે લાભ થાય. બહુ મુસાફરો પોતે ધારેલું હોય તે કરતાં ત્યાં વધારે ખર્ચ જોઈને મુશીબતમાં આવી પડે છે, અને અન્યથા મુલકમાં આવી મુશીબત વધારે દુઃખદાયક થઈ પડે છે. જ્યારતની જગાઓ અથવા હિંદુઓનાં તીર્થ સ્થળો જેવી જગાઓ ખીજાં સ્થળો-

ના મુકામને ખરચ હમેશાં વધારે તો હોયજ પણ આ જગોએ કે જ્યાંની પેદાશમાં ખોરાકીનો સામાન બહુ ઓછો થાય છે, તેમજ તેવો સામાન હિંદુસ્તાન જેવા દૂરના મૂલકમાંથી મંગાવવો પડે છે, એટલે રસ્તાનું મ્હોટું ખરચ અને નફો મળતાં પડતર ઘણી જ આ કરી પડે છે. તેમાં બસરા અને બગદાદનો કસ્ટમનો મ્હોટો બોલને દરેક પદાર્થોને સહન કરવો પડે છે એટલે ખરચ હિંદુસ્તાનના મુકા-
બલે ઘણો વધારે પડતો આપણે જોઈએ છીએ.

ઘણા મુસાફરો આવલ, દાળ, આટો, ધી વગેરે મુસાફરીનો સા-
માન પોતાની સાથે લઈ લે છે; આ પણ પસંદ કરવા લાયક નથી. તેનાથી તો તકલીફ અને ખરચ બેઝિના બોમ્બમાં વધારો થાય છે. કારણ કે જે રસ્તે પ્યાદળ મુસાફરી કરવી પડે છે એટલે કે જ્યાં રેલવે નથી-જેમકે હિલ્લાથી નજદ અશરફ અથવા હિલ્લાથી કરબલા મોઅલ્લા કે નજદ અશરફથી કરબલા મોઅલ્લા અથવા કરબલા મોઅ-
લ્લાથી કાઝમીન-આવા જમીનના રસ્તામાં મુસાફરોને, મોટર, ઘોડા ગાડી વગેરે વાહનમાં આવા પ્રકારનો સામાન બહુ તકલીફકારક થઈ પડે છે. વાહનવાળો બહુ મોટું ભાડું માંગે છે. સામાન અગ્નિજ્વલ રથમાં મૂકીને મુસાફરથી જઈ શકાતું નથી અને સામાનના બોમ્બ-
ના સમયે ભાડું ઘણું વધારે આપવું પડે છે. આ અડચણ આવા પ્રકારની મુસાફરીમાં વારંવાર નડે છે અને સરવાળો ખરચનો એટલો આવે છે કે સાથેનો સસ્તા ભાવનો સામાન બહુ મોંઘાભાવનો થઈ પડે છે. અલબત્ત મુંબઈ કે કરાંચીથી બસરા સુધી સ્ટીમરની મુસાફરીમાં આવતાં જતાં, સ્ટીમરમાં આવો સામાન કાંઈક રાહત આપે છે એમાં તો ના પાડી શકાતી નથી, પણ તે રસ્તે ચાલનારી સ્ટીમરમાં મુસાફરોને સ્ટીમર તરફથી જે ખાવાનું મળે છે તે પણ અ-
સંતોષકારક હોતું નથી. છેવટે એટલી સલાહ જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે કે આવો ખોરાકીનો સામાન કે પથારીનો સામાન અને પહેરવાનાં કપડાં વગેરે જે કંઈ સાથે લીધેલો સામાન હોય તેમાંથી જેમ અને તેમ ઓછો સામાન બસરામાંથી સાથે લઈને વધારાનો સામાન બસરામાં આપણા ભાઈઓ પૈકી જ્યાં અનુકુળ પડે ત્યાં રાખી આગળ મુસાફરી લંબાવવી.

બસરા મૂકવા પછી રેલવે રસ્તે કે મોટર ઘોડા ગાડીને રસ્તે ખોરાક સંબંધી મુસાફરને તકલીફ બોગવવી પડતી નથી. જગો

જગોએ તાંદુલની રોટલી, બાફેલાં ઘંડાં, શેકેલી માછલી, મીઠું દહિં, અને મલાઈ મળે છે. બહુ તરેહનું ફુટ તાળું અને સસતું મળે છે. દૂધ વગરની સ્વાદિષ્ટ ચા દરેક જગોએ મળે છે. ગામો, શહેરો કે કસબામાં ખોરાકનાં સાધન સુંદર હોટેલો, મુસાફરખાનાની પાસે જ હોય છે.

હિંદુસ્તાનમાં જે નાણાંનો વ્યવહાર છે તેજ નાણું આ સ્થળોએ ચાલે છે. આપણા જ પૈસા ચાંદી નાણું અને નોટો બહુ સહેલાઈથી ચાલે છે, તે એટલે સુધી કે ગીની વટાવવાથી વટાવ આપવો પડે છે, બસરામાં એક છે પણ સલાહ ભરેલું એ છે કે મુસાફરોએ ખરચ માટે સો, અને દસ વાળી નોટો ખરચ પુરતી સાથે લેવી. જે કે બસરામાં આપણા બાઈઓની દુકાનોમાં મુંબાઈની હુંડી વેચી શકાય છે.

મુસાફરોને એક ધણી જ અગત્યની સલાહ આપવી પડે છે કે જે સાથે સ્ત્રીઓ હોય કે બાળ બચ્ચાં હોય તો સોના ચાંદીનું ધરણું સાથે રાખવું ખીલકુલ સલાહ ભરેલું નથી.

મેસેપેટામીયામાં યુરેતીસ અને તૈગ્રીસ આ બે મોટી નદીઓ વહે છે. આ બે નદીઓ અને જગોએ જગોએ તેમથી કહાડેલી નહેરોથી આ પ્રદેશને બહુ લાભ થયેલો છે. જમીન ઝાડ પાન સિવાયની સપાટ છે. તે સાથે ધણા ભાગે ખેતીમાં નિરપયોગી થઈ પડે તેવી જમીન છે. ગનવરોમાં ઘેરાં બહુ બળવાન ચરખીવાળાં થાય છે. સેંકડોની સંખ્યામાં ઉંઠનાં ટોળાં સાથે આરબ મુસાફરો, સાથે વિલાયતી રીવોલ્વરો રાખીને એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જતા જાય છે, સપાટ મેદાનમાં જગોજગ હાલના સમયમાં બપો ત્રણ ત્રણ કે ચાર ચાર ઘોડાની ગાડીઓ જેને અરખાના કહે છે તે દોડે છે. ધણા મુસાફરખાનામાં ડાનનખંધ મોટરો બાડા માટે પડેલી હોય છે. કદાવર ગધેડાં અને ગધેડાંથી ચાલતી કમાન વગરની ગાડીઓ સ્થળે સ્થળે મળે છે. એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જતાં રસ્તામાં વિસામો લેવાની જગા આવે છે ત્યાં ગાડીઓના ઘોડાને ૧૦ મીનીટ વિસામો આપે છે. તેવા સ્થળે તમારા વાહન પાસે આરબ સ્ત્રીઓ આવીને તમારી સાથેની સ્ત્રી મુસાફરોને પાણી પેશાબની ફરાગત કરવા સાર પોતાના મકાનમાં લઈ જવાની માગણી કરે છે. એક કે બે આનામાં

આ આંખો રાજી થઇ જાય છે. તેવા સ્થળે દૂધ વગરની સ્વાદિષ્ટ આ, તંદુલની રોટલી વગેરે ખાવાનું મળે છે. આરબ લોકોની પરાણાગતનો પાઠ હોય ની સાતમી ચોપડીમાં બાળવયમાં વાંચેલો તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં બાળવયનું ચિત્ર આંખ વામે ખડું થતું હતું.

જરમન સાથેની મહેતી લડાઇના પ્રવર્ગોમાં કર્મલા શરીર, નજ-૫ અશસ્ત્ર વગેરે પવિત્ર સ્થળોમાં તોપના ગોળા છૂટેલા એવી જોવાર અશ્વત્થો હિંદુસ્તાનમાં ફેલાતી હતી પણ આ માહેતુ કિચિત પણ બન્યું નથી. એ સ્થળોમાં લડાઈ થઇ જ નથી. હિલ્લા અને સામરામાં લડાઇની અસર કાંઇક જણાયેલી છે પણ જ્યારે તનાં સ્થળો કે રોજ મુઆરકને કોઇ રીતની અમર થયેલી નથી.

કર્મલા શરીરની જ્યારે માટે આફ્રિકા, હિંદુસ્તાન, અશ્વત્થોસ્તાનનો ઉપરનો વિભાગ અને ઈરાન વગેરે સ્થળેથી હજારોની સંખ્યામાં લોકો ઉભરાઇ નીકળે છે એલા મહોર્મના ચેલમના દિવસે ૨ થી ૩ લાખ માણસો કરબલા શરીરમાં એકઠાં થયેલાં હતાં. ઇરાનના લોકો બહુ લાંબી મુસાફરી કરી અત્રે આવે છે.

આખો હવા સાધારણ રીતે સધળા જગો પર બહુ સારી છે. માહરા અંગત અનુભવ પ્રમાણે કરબલા શરીર કરતાં નજ-૫ અશસ્ત્ર અને કુશનાં આખો હવા સારાં અને સામારાનાં આખો હવા એ સધળા કરતાં વધારે સારાં. મેસેપેટામીયામાં ઘડીઆળોમાં સમયની ગણતરી જૂની રીતથી થાય છે. સવારમાં દીવસ ઉગતાં આપણે ત્યાં ૫ કે ૬ વાગે છે ત્યારે ત્યાંના ઘડીઆળોમાં ૧ કલાક દીવસ ચડે ત્યારે એક વાગે છે. એમ સાંજ સુધીનાં આખા દહાડાની ૧૨ કલાક ના સાંજે ૧૨ ટકોરા વાગવા પછી ૧ કલાક રાત્રી જતાં ફરીથી ૧ વાગવો શરૂ થઇ રાત્રી પુરી થતાં સવારના પહોરમાં બાર ટકોરા વાગે છે. હાલમાં જગોએ જગોએ અંગ્રેજી કેળવણી એરેમીક સાથે આપવાની સગવડો થઇ છે. ઘણા સ્થળે આ કામ મિશનરી ખાતા તરફથી ચાલે છે. મ્યુનીસીપાલિટીની ગોઠવણે થવા લાગી છે. આરબ જુવાનીઆઓ લશ્કરી તાલીમ લેવા લાગ્યા છે. જગોએ જગોએ ખ્રીડીશના પોલીસો અને ખ્રીડીશ ઓપીસરો દૃષ્ટિએ પડે છે. બહુ જગોએ પોસ્ટ ઓપીસ અને ટેલીગ્રાફ ઓપીસો થઇ છે. બમદાદ અને બસરામાં એકાદ અંગ્રેજી અને અરબીમાં દૈનિક વર્તમાન પત્રો પણ નિકળવા લાગ્યાં છે.

મુસાફરને બાંગી તૂટી પરશીયન કે એરેબીક અથવા અંગ્રેજી બાષાનું જ્ઞાન હોય તો સમવડ પડે છે.

સ્વતંત્રતા પ્રિય આરબો ધણજી અંચળ પ્રકૃતિના અને જીતાસુ છે. મીઠો અને હસમુખો સ્વભાવ અને જબ્બારો પ્રતિ ધણજી માયાળુ સ્વભાવથી રહે છે. બાજીપાક્ષો, બકાલું વગેરે હિંદુસ્તાનના જેવુંજ મળે છે. કોઇ કોઇ જગોએ મુળા રીંગણું ધણું સુંદર મળે છે. વિલા-યતી કાપડનો આ પ્રદેશમાં બહોળો પ્રચાર છે. કેરોસાઇન તેલ બસરા નગરીક આબાદાનના ઘરાની બંદરમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં ધરાવતી આવે છે. એંગ્લો પરશીયન ઓઇલ કંપની આ વહીવટ ચલાવે છે.

રસ્તો.

હિંદુસ્તાન કે આફ્રિકાના જબ્બારોને દરબલા શરીર જવું હોય તો મુંબાઇ કે કત્રાંચીથી સ્ટીમરમાં બેરી બસરા આવવું પડે છે. મુંબાઇથી બસરા માટે એક કરતાં વધારે કંપનીની સ્ટીમરો આવ જ કરે છે. પણ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ટી. ને. કંપનીની સ્ટીમરો નિયમીત રીતે જાય છે અને મુસાફરોને તેમાં સગવડ પણ વધારે મળે છે. આ કંપનીની મેલ સ્ટીમર દર અઠવાડીએ મુંબાઇથી બસરા માટે ઉપડે છે; તે ધણું કરીને ફક્ત કરાંચીનું બંદર કરીને સીધી બસરા જાય છે, બાકી કેટલીએક કોસ્ટીંગ કે સબસીડરી મેલ તરીકે ઉપડે છે. તે કિનારાનાં બંદરો કરતી બસરા જાય છે.

મુંબાઇથી બસરા સુધી સેકન્ડ ક્લાસનું બાડું ખોરાકી સાથે રૂ. ૧૫૦) છે અને જો મુસાફર ખાવાનું પોતાના હિસાબે રાખે તો રૂ. ૧૨૦) લે છે. કોઇ સ્ટીમરની કેબીનોમાં ચાર ખીજાનાં હોય છે અને કોઇમાં ત્રણ ખીજાનાં હોય છે. નહાવું ઘોવું તથા પાચખાનાની સગવડો પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ માટે જુદી જુદી રાખવામાં આવી છે. નહાવા માટે ગરમ કે ઠંડું પાણી, ખાઈ કે મીઠું, પૂરતું મળે છે. થર્ડ ક્લાસ એટલે કેકતું બાડું મુંબાઇથી બસરા સુધી વગર ખોરાકીએ રૂ. ૩૦-૩૨ લે છે. સ્ટીમરની અંદર બંડારીઓ હોય છે તે સાધારણ મજૂરી લઇને, મુસાફરોને સંધી આપે છે અને જો મુસાફરો પાસે પોતાના સામાન ન હોય તો સાધારણ ખરચે મુસાફરોને જમણુ આપે છે.

ધણા સેકન્ડ કલાસ કે ડેકના મુસાફરો રાંધવાનો સામાન સાથે રાખી સ્ટીમર ઉપર કોલસાની સગડી ઉપર રાંધીને જમે છે. સ્ટીમર ઉપર સ્પીરીટના ચૂલાનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. સ્ટીમરના બટલરો સાથે પણ જમવાનો બંદોબસ્ત કરી શકાય છે. ગરમ પાઉ રોટી સ્ટીમરમાં જ તૈયાર થાય છે અને જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળી શકે છે. કરી રાઇસની પકેટો રૂ. ૧૧ લઇને છૂટથી આપે છે. તેનાથી મુસાફરો પોતાનું આનંદથી ચલાવી લે છે. જો સાથે સ્ત્રી કે છોકરાં હોય તો સેકન્ડ કલાસની પેસેન્જ વધારે સગવડ ભરેલી શકે પડે છે.

કરાંચીથી બસરાતું સેકન્ડ કલાસતું બાહું ખોરાકી સાથે રૂ. ૧૩૪) અને વગર ખોરાકીના રૂ. ૧૦૦) લે છે. થર્ડ કલાસતું બાહું ખોરાકી સિવાય રૂ. ૨૨-૨૩, લે છે.

જો સ્ટીમરો કિનારાના બંદર કરતી જાય છે તે સ્ટીમર મુંબાઈથી બસરા જતાં ૧૫-૧૬ દિવસો રસ્તામાં લે છે અને કરાંચીથી ૧૦-૧૨ દિવસે બસરા પોંદ્યાડે છે અને સિંધી સ્ટીમરો મુંબાઈથી ૬-૭ દિવસે અને કરાંચીથી ૪-૫ દિવસે બસરા પોંદ્યાડે છે.

મુંબાઈમાં આપણા બાઇઓ તરફથી જવ્વારો માટે ૨-૩ મુસાફરખાનાં છે. તેમાં શેઠ હાજી દેવજીભાઈ જમાલતું મુસાફરખાનું સઘળી જાતના શીયા ઇસ્નાઅસરી માટે ખૂદ્દતું છે જ્યારે બે મુસાફરખાના ફક્ત ખોજ જવ્વારો માટેજ છે.

કરાંચીમાં શેઠ હાજી ગુલામઅલી આગલા તરફથી સુંદર મુસાફરખાનું બંધાવેલું છે તેમાં એક સાથે આઠ કુટુંબોનો આસાનીથી સમાવેશ થઈ શકે છે. વળી મુસાફરખાનાની દેખરેખ રાખનાર માણસો તેની અંદરજ રાખેલ હોવાથી મુસાફરોને કોઈની પરવાનગી લેવા જવું પડતું નથી. પાણીના નળ, બત્તી, પાચખાતું તથા રાંધવાની ધણીજ સુંદર સગવડો કીધેલી છે. પલંગ, ટેબલ, ખુરસી વગેરે જરૂરનું ફરનીયર પણ દરેક ઓરડામાં રાખેલું છે. મજદુર ગુલામઅલી શેઠ ધણીજ માયાળુ સ્વભાવના અને સારા કેળવાયેલા છે લક્ષાધિપતિ હોવા છતાં અમોને ધણીજ માયાળુ સ્વભાવે મળ્યા હતા અને વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ હતું કે પોતે ખાદીના પોશાકમાં હતા. થોડા સમયની વાતચીતથી જાણી શકાયું હતું કે પોતે સાહિત્યના શોખીન અને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનના ઉંડા અભ્યાસી હતા.

કરાંચીમાં શેઠ રામજીભાઈ પેથાની દુકાન છે. આ શેઠ દરેક જબ્બારાને ઘણાજ ભાવથી ચાહે છે. અમા કરાંચી થઈ બસરા જવાના છીએ જેથી અમારા મુંબાઈના જુના સ્નેહી શેઠ અલીભાઈ બાબુએ અમને ઘટતી મદદ કરવા મજકુર રામજીભાઈ પેથાને લખેલું અને અમેને પણ બલામણુ પત્ર બનારસમાં મોકલેલો, પણ એક તદ્દન અપરિચિત માણસને જ્યાં સુધી ચ.લે ત્યાં સુધી તકલીફ નહિ આપવી એવી અમારી માન્યતા હોવાથી જ્યારે અમે લાહોરથી કરાંચી માટે રવાના થયા ત્યારે કરાંચીમાં શેઠ રામજીભાઈને તારથી જણાવેલું નહિ, પણ અમારા નજદીકના સગા શેઠ હસનઅલીભાઈ લાલજી જેઓ ધરમાઈલી જમાતમાં છે તેમને તારથી અમારા કરાંચી આવવાના સનાચાર આપેલા, પણ અમારી ટ્રેન જેવી કરાંચીના સ્ટેશને આવી પહોંચી તો પ્લેટફોર્મ ઉપર મજકુર હસનઅલી લાલજી તથા શેઠ રામજી પેથાભાઈ મોટર અને ફેટીન ગાડી લઈને અમેને લેવા આવેલા જણાયા. ઘણીજ માયાળુ મહોબને અમેને મોટરમાં લઈને મુસાફરખાનામાં મૂક્યા, આખો દિવસ શહેરમાં ફેરગ્યા, બેડ વખત પોતાને ત્યાં અમને જમાડ્યા અને સ્ટીમરમાં સેકન્ડ ક્લાસની ખોરાક સાથેની ટીકીટા ટેલીફોનથી સ્ટીમરના એજન્ટ પાસેથી મેળવી આપી. કેમ્પીન રીકર્ડ કરારી આપી અને બીજા દિવસે અમેને સ્ટીમરમાં ચડારી આપ્યા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની માનસ અને બસરાની દુકાનોપર અમને બલામણુ પત્રો લખી આપ્યા. અમે બરાબર સમજી શકીએ છીએ કે ઉપર ઉપર દેખાડવાનો દાંભિક વિવેક અને અંતરની લાગણી આ બેમાં બહુ તરાવત છે. મજકુર રામજીભાઈ અંતરની લાગણીવાળા છે.

પાસપોર્ટ.

હિંદુસ્તાનમાં મેસેપોર્ટમીયાની મુસાફરી કરવાને ચાહનારા મુસાફરોને પોલીસ ખાતા તરફથી પાસપોર્ટ મેળવવો પડે છે. જે લોકો જ્યારતની મતલબથી આ તરફ સફર કરે છે તેવાઓને પોલીસ તરફથી બહુ સહેલાઈથી પાસપોર્ટ મળી શકે છે. પાસપોર્ટની સમગ્ર કરાંચીમાંથી પણ થઈ શકે છે. વહોરા ભાઈઓએ ફેજે ફુસેની કરીને એક સંસ્થા સ્થાપેલી છે અને કામના દરેક શ્રીમતોએ તેને નાણાં

સંબંધી સારી સહાય આપીને આ સંસ્થાને ધણીજ મજબૂત પાયા ઉપર કરી મૂકી છે. આ સંસ્થા તરફથી વેરા જવવારેને કરાંચીમાં પાસપોર્ટ મેળવવા માટે તેમજ સ્ટીમરની પેસેજ મેળવી આપવા માટે બહુ સારી મદદ કરવામાં આવે છે. તે સિવાય બસરા, નજી શરીશ, કરબલા મોઅલ્લા વગેરે જગોએ પણ આ સંસ્થા તરફથી વહોરા જવવારે માટે બહુ સારી ગોઠવણો કીધેલી છે. અમે સ્ટીમર ખારપેટામાં બસરા જવા રવાના થયા.

સ્ટીમર ખારપેટા.

કરાંચીથી બસરા.

આ સ્ટીમર રજીસ્ટર ૫-કે ૬ હજાર ટનની હતી. જમવાનો બંદોબસ્ત અમે સ્ટીમરની હોટલ સાથેજ રાખેલો હતો. અમારી કેબીનમાં ૩૭ બીજાનાં હતાં. હવા અજવાળું અને સ્વચ્છતા માટે ઓટીશ ઇન્ડીયાની સ્ટીમરોની વ્યવસ્થા ખરેખર તારીફ કરવા જેવી છે, આ સ્ટીમર કિનારાનાં બંદરો ઉપર રોકાતી રોકાતી બસરા જવાની હતી એટલે ૨૪ કે ૪૮ કલાક પાણીમાં મુસાફરી કરવા બાદ તુરતજ એક બંદર નજરે પડતું હતું. આવા દરેક બંદરમાં જૂદી જૂદી જાતનો ખોરાકનો સામાન ફુટ વગેરે કિનારાના મજવાઓ વેચવા આવતા હતા. અમારી સ્ટીમર ત્રીજા દિવસે સવારના મસ્કત પહોંચી. મુંબાઇમાંથી મસ્કત માટે ચડાવેલો માલ મસ્કતમાં ખાલી કરવાનો હતો એટલે સ્ટીમર ૧૦-૨૦ કલાક અહીં રોકાવાની હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૪-૯૫ માં મુંબાઇના મરહુમ શેરીફ અને બાહોશ વેપારી શેઠ શાજલબાઇ મહેરાલી ચીનાઇની મસ્કતમાં પહેડી હતી અને હું તેમની કલકત્તાની પહેડી ઉપર હતો તે વખતે મસ્કતનો પીશોક બીન આરશ કરીને એક આરબ વેપારી અમારો આડતીઓ હતો આ વખતે એક આરબ વેપારીને મેં તે પીશોકના સમાચાર પૂછ્યા. કુદરતી સંજોગે તે આરબ ગૃહસ્થ મરહુમ પીશોકનો નજદીકનો સગો નિકળ્યો એટલે મને આશ્ચર્ય કરીને પોતાની હોડીમાં કિનારે લઇ ગયો. મસ્કત બે કલાક મને બતાવ્યું, ત્યાંના વેપારની હાલત મને કહી આખરે મસ્કતની ટેલીગ્રાફ ઓફીસમાંથી બનારસ

તા.રનો સદેશો રવાના કરીને હું સ્ટીમરપર આવ્યો અને સ્ટીમર પોતાને રસ્તે પડી. મસ્કતનાં દરિયામાં પાણી બહુ સ્વચ્છ હતું નાન નાના છોકરાઓ પૈસો કે બે આની સ્ટીમર ઉપરથી પાણીમાં ફેંકવામાં આવતાં દરીયામાં પડીને, કુખડી મારીને લપ્પ લેતા હતા. આવી રીતે મુસાફરીના ૧૦ દહાડા દરિયામાં પસાર કરતાં અમે બસરા આવ પહોંચ્યા. અમારા માટે બસરા તદ્દન અજાણ્યું શહેર હતું. ખોળા ભાષ-ઓના માટે અહિં કોઇ ઉતરવાનું સ્થળ નહોતું. કોઇની સાથે અંગત ઓળખાણ પીછાણ નહોતી. જેઓને નામ માત્રથી ઓળખતા હતા, તેઓને ત્યાં ખટકા સહીત ઉતરીને તેમને તકલીફ આપવા મન કબૂલ થતું નહોતું. શહેરમાં હિંદુસ્તાનની માફક શરા, મુસાફરખાતાં કે ધર્મ-શાળાની સગવડથી વાકેફ નહોતા. આવી સ્થિતિમાં કેમ કરવું તેનું સમજણ પડતી નહોતી. સૂરતના એક હિંદુ વેપારી બેહરીનમાં મોર્ત લેવા આવેલા, તેઓ અમારા સાથે બસરા આવતા હતા. તેઓ અગાઉ બસરા આવા ગયેલા હતા. આ મહસ્યે સલાહ આપી કે “ બાળ બચ્ચાંને સ્ટીમરમાં જ રહેવા દઇ તમે બસરામાં ક્યાં ઉતરવું તે નક્ક કરી આવો તે પછી બચ્ચાંને લઇ જાઓ ” આ શિખામણ મને કાંત્રક યોગ્ય લાગી. વાચનાર ! માહરી પીનાગ, સીગાપોર, સાયામ ખાંકાક વગેરેની મુસાફરીમાં કોઇ સ્થળે મને આવો વિચાર કરવે પડ્યો નહોતો. સ્ટીમર બસરાની જેટીમાં લગર કરીને ઉભી રહેતાં બાળબચ્ચાંને બલામણુ કરી હું કિનારે ઉતર્યો પણ વળી વિચાર કીધો કે આવા અજાણ્યા સ્થળે છોકરાંને એકલા મૂકી જુદાં પડે ઉચિત નહિ. તુરતજ સરસામાન મજુરો પાસે કિનાર ઉતરાવી અમે સહુ કિનારે ઉતર્યા. કાઠિયાવાડમાં સ્ત્રીએ હમેશાં છૂટા પહેરવેશ પહેરે છે. મુંબાઈમાં પહેરણ પછેડી ઓઢી, હાથમાં શાક, લેવાની છોલટી પકડીને ખોળા સ્ત્રીએ મારકેટમાં માછલીના ટુકડાઓ ખરીદ કરતાં અવળીસવળી છૂટથી ફેં છે, તેને જુરખો પહેરાવીને જે વેશ કહાડવો પડે તેની ગોઠવણ કેળી નમાંથીજ કીધેલી હતી. પણ અભ્યાસ વગર આ સ્થિતિમાં કેવું મુઝવણ પડે તે તો સૌ કરતાં મુઝવણ ભોગવનારનેજ જાણીતી છે કિનારા ઉપર એક અંગ્રેજ ઓશીસર જકાત માટે અમારો સામાન તપાસવા આવ્યો. હલાલ કરીને ઉપરનું ચામડું કાઢાડી લીધેલ બકરાને જેમ કસાઇ અવળો સવળો ફેરવે છે તેમ અમારા દરે.

સામાનને તળેથી ઉપર ધનસ્પેક્ટર સાહેબે ફેરવી કાઢાડ્યો, આખર એક ૧૦ રૂા ભારતી હુંધવાની તમાકુની સીસીને પકડી અને દરેક રીતથી તપાસીને What is this ? પ્રશ્ન કીધો. હુંધવાની તમાકુ છે એમ સમજાવ્યું એટલે તેની કિંમત પૂછી. Not more than four annas કરીને જવાબ આપતાં માંજરી આંખેના ડોળા કપાળે ચડાવી સાહેબ બોલ્યા I can't believe તુરતજ આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાત કરી જવાબ આપ્યો કે I want to sell it for only three annas એટલે સાહેબ હસી પડ્યા અને અમને ફ્રી પાસ આપીને છોડ્યા. વાંચનાર ! આ વખતની અમારી કફેડી સ્થિતિનું શું વર્ણન કરું ? દીવસના લગભગ ૧૦ વાગી ગયા હતા, નાહનો દીકરો નાસ્તાની ઉધરાણી કરતો હતો, બસરાનું આ સ્થળ લગભગ લશ્કરી માણસોથી ભરાયેલું હતું. લગભગ એક કલાક મહેનત કરી તમામ કપડાં જેમ તેમ બાકસોમાં ગોઠવ્યાં. આખરે એ વિચાર નક્કી કીધો કે એક મોટર ભાડે કરીને સીધું રેલ્વે સ્ટેશન ઉપરજ નવું. આ વખતે એક બંગાલી ગૃહસ્થ લશ્કરી પોશાકમાં જોઇ તેની સાથે બંગાલી બાપામાં વાત કરી અને કાંઇક મદદ કરવા કહ્યું. તેમણે સ્ટેશન સુધીની એક મોટર રૂ ૬૫ માં અમને ઠરાવી આપી એટલે સધળો સામાન મોટરમાં નાંખીને અમે રેલ્વે સ્ટેશન તરફ રવાના થયા. સ્ટીમર જે ડોકમાં ઉભી રહે છે ત્યાં થી બસરાનું સ્ટેશન ૬ માઇલ છે. અને તે આખો રસ્તો લશ્કરી છાવણીના કેમ્પોથીજ ભરેલો છે. આખરે દીવસના ૧૧ વાગતાના સુમારે રેલ્વે સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. હિંદુસ્તાનમાં મોટા મોટા રેલ્વે સ્ટેશનો જોયેલાં એટલે બ્રીટીશ સરકારના હાથમાં બસરા આવવા પછી બસરાનું રેલ્વે સ્ટેશન કેવું હશે ! આ સળધી અનેક તર્ક વિતર્ક થયેલા. આખરે સ્ટેશન પર પહોંચતાં જોયું તો ફક્ત સાદી-ઓનાં ઝુપડાંથીજ સ્ટેશન બનાવેલું હતું. આસપાસ ૨૦૦-૪૦૦ લશ્કરી ઝુપડીઓ અને એવીજ તરેહનાં પાયખાનાં. એક ઝુપડામાં પંજાબી મુસલમાન ચાહ વેચતો હતો અને એક બસરાઇ મુસલમાન તરબુચ વેચતો હતો. મનમાં મોટા નિસાસો મૂક્યો અને પહેલી ટ્રેનમાં મુસાફરી આગળ લાંબાવવા ઠરાવ કીધો. બુર્કીંગ ઓફીસના ઝુપડામાં એક અંગ્રેજ ઓફીસર ઉભો હતો અને મ્હોટી સોનેર પાખડી અને રેશમના બપકાદાર ડગલાથી સજ થયેલા ૧૦-૧૫ વહોર

ગૃહસ્થો ભાંગી તૂટી અંગ્રેજ અને હોંદીમાં અંગ્રેજ ઓફીસર પાસે જગદાનની સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટો માંગતા હતા. અને હું મુસાફરીના અમથી થાકેલી સ્થિતિમાં મેલે કપડે બુકીંગ ઓફીસની બારી પાસે ઉભો રહી, સ્ટેશન ઓફીસરનો જવાબ સાંભળતો હતો. સાહેબે કહી આપ્યું કે મે દિવસ સુધીની ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસની તમામ બેઠકો બીજાઓને અપાઇ ગઇ છે. આ પ્રતીક્રિત્તર સાંભળી હું તો થડોજ થઇ ગયો. “ રાત્રી ક્યાં કહાડીશું ” એનીજ મને મોટી ચિંતા હતી. આસ્તેથી પછવાડે ઉભાં ઉભાં પેલા અંગ્રેજ ઓફીસરને કહ્યું “Anything for this old man Sir?” માહારા તામું જોતાંજ તે, માહરી ચિંતાનું અનુમાન કરી શક્યો હોય તેમ જણાયું Do you want to go in third class? મેં તુરતજ હકારમાં જવાબ આપ્યો એટલે તે બધા ગૃહસ્થે કાંઇક ઉમેદ આપી, પાછળથી મને કહ્યું કે:—“ આ ઇંડીયા નથી પણ તોફાની મુલુક છે. થડી ક્લાસમાં તાહારી જોડે મુસાફરી કરનારા મહા તોફાની હોય છે. પાણી પેશાબની સગવડવાળી બોગીઓ કોઇ દિવસ ટ્રેનમાં હોય છે ને કોઇ દિવસ નથી હોતી. ઇંડીયનો જત્રા કરવા આવે છે ત્યારે સાથે ખૂબ પૈસો લાવે છે આવું તેઓનું મજાખૂત માનવું હોય છે. ” સ્ટેશન માસ્તરના આટલા શબ્દોથી હું શીતળ થઇ ગયો. મોંપર સફેદ લાંબી દાહાડી, અંગ ઉપર કાળો ડગલો જોઇ પેલા વહોરા ગૃહસ્થ માંહેથી એક સાહેબે મને કહ્યું કે:— “ કેમ ભાઇ, ફેજ માંનડી આવા ? વાંચનાર, હું જે ભાષા અવતરણમાં લખું છું તે વહોરા ગૃહસ્થનીજ છે એમની કહેવાની મતલબ એ હતી કે ફક્ત હુસેની તરફથી મુકરર થયેલું મકાન જેને “ ફેજ ” તરીકે કહેતા હતા તેમાં તમે કેમ નથી આવ્યા ? એટલે કે મજબુર સાહેબ મ્હને વહોરો સમજતા હતા. મેં પણ બેદ ખૂદલો કરવા ચર્ચા આગળ ચલાવવા માટે કહ્યું કે:—“ ના સાહેબ ફેજમાં તો નથી આવ્યો.

સ. એમ ટે કાંઇ ચાલે સાહેબ, મેં પન ફેજ માંડીજ આવું છું. ચાલો મારા સાહે સાહે બેરો છે ને એમ જંગલમાં આપ્યો દારો રહેવાય ? મેં. વધારે આગ્રહથી જવાબ આપ્યો કે નહિ સાહેબ હું ફેજમાં તો નહિજ આવી શકું. તેમ તેમ વહોરા ગૃહસ્થે આગ્રહ

કરવાની વધારે હિમત કીધી “એમ ટે કાંઈ ચાલે મારા સાથ ? મારા સાહે આવવુંજ પરસે. એવું કાન કારન છે કે આપ નહીં આવી શકતા ? ” આખરે મેં કહ્યું કે શેઠ તમે કારણ જાણવા માંગો છો ? હું ખોળ જાતીનો છું. બેસો તમારી ફેજમાં સાંજ સુધી મને રહેવાની જગો મળી શકશે ? એટલે મુઠ્ઠાં સાહેબ પગથી માથા સુધી ઠંડાજ થઈ ગયા. દાઢીના વાળ પસવારતાજ રહ્યા પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. છેવટ ફરીથી પૂછ્યું કેમ સાહેબ, કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો ? એટલે વાતને તદ્દન પલટાવીજ નાંખી. વાંચનાર, મુઠ્ઠાં સાહેબની ગુજરાતી ભાષા જોઈ મને બહુ દયા આવી. ગુજરાતના ક. દ. હા. એ ગુજરાતી ભાષા લુટાએલી તેતું ‘પગેરૂં’ કહાડતાં, દલપત કાબ્યમાં પારસીઓને શોધી કહાડેલા પણ તેઓને ગુજરાતી ભાષાના વહોરાવાડમાં શું હાલ થાય છે તેની જરાપણ ખબર હોય તેવું લાગતું નથી. અગર જો તેઓને ખબર હોતે તો તેઓ સહેલાઈથી જાણી શકતે કે પારસીઓએ તો મહારાણી ગુજરાતીના બાતા પેતામાથી સહેજસાજ લૂંટ બલેકીધી હોય પણ તેના અકાંકા કે શણગાર ઉપર હાથ નાખેલો જણતો નથી પણ વહોરા બાઈઓએ તો તો મહારાણીનાં લૂગડાંલતાં પણ ચુંથી નાખી તેને હાલ બેહાલ કરી મૂકેલી જણાય છે.

બસરાના સ્ટેશન માસ્ટરે વહોરા બાઈઓના જવા પછી મહુને પૂછ્યું કે તું કલકતાથી આવે છે ? એટલે મેં હકારમાં જવાબ આપ્યો, કલકતા તથા મુંબાઈની નેશનલ મુવમેન્ટના મને સમાચાર પૂછ્યા અને અલી ખીરાદરોના તાજ ચાલતા કેસ સંબંધી કેટલીક હકીકત મને પૂછી તે પછી પહેલા વહોરા ગૃહસ્થ સાથે માહરે ગુજરાતીમાં શું વાતચીત થઈ તે પૂછ્યું. મેં તેને સઘળી વાતથી જાણીતો કીધો અને કહ્યું કે તું મુંબાઈ કલકતામાં રહેલો છે એટલે સમજી શકેછે. જો વહોરા જાતીના છે અને હું ખોળ જાતીનો છું. આટલા કારણથી સાંજ સુધી મને તેમની ધર્મશાળામાં ઉતારો આપવાની તેમની ઇચ્છા ન થઈ. આ સાંભળી સ્ટેશન માસ્ટર બહુ વિચારમાં પડ્યો. છેવટે મને ઉમેદ આપી કે Don't fear I will do some thing for you. છેવટ આ બલા ગૃહસ્થને મેં અરજ કરી કે જો તું માહરાં બાળકોની સંભાળ રાખવાનું સ્વિકારે તો હું ૨-૩ કલાક

શહેરમાં જઈ કાંઈ ખાવાનું લઈ આવું. આ બલા ગૃહસ્થને માહરા-
પર દયા આવી. પોતાની પાસે એક બંગાળી ઓરીસર હતો તેને પાકી
બલામણુ કરી એટલે ૪) રૂ. ભાડું કરાવી, એક ઘોડાની ગાડી લઈ,
હું શહેરમાં ગયો. મુંબાઈથી મહારા સનેહી શેઠ અલીભાઈ બાગુલે
બસરાના મોટા વેપારી શેઠ દાઉદ અલી કુ. ઉપર એક બલામણુનો
પત્ર મને મોકલાવેલો તે પત્ર લઈને હું બસરાના આસાર વિમા-
નમાં જો સ્થળ રેલવે સ્ટેશનથી લગભગ ૪-૫ માઇલ હશે ત્યાં ગયો
અને શેઠ દાઉદઅલીની દુકાને જઈને બલામણુનો પત્ર આપ્યો. કાઠિ-
યાવાડનો એક ખોજો ભાઈ ધણીજ ગરીબ સ્થિતિમાં દરવાજા ઉપર
બેઠો હતો તેને બગરમાં સાથે લઈને કરાંચીવાળા શેઠ આર. મેહે-
રાણી પેથાભાઈની દુકાને ગયો. ત્યાંનો કાગળ આપી પાછો વળતાં
મજકુર કાઠિયાવાડી ભા. આંખમાં આંસુ લાવી પોતાનો હેવાલ કહેવા
લાગ્યો. સાંજના ત્રણ વાગી ગયા હતા, બૂખ પશુ કંકડીને લાગી હતી,
એટલે એક હોટેલમાં જમવા બેઠો અને પેલા ભાઈની વાત સાંભળી.
કાઠિયાવાડના એક સારા ગૃહસ્થ એમને કરબલા શરીરની જ્યારત
કરવા માટે સાથે તેડી લાવેલા અને સ્ટીમરની મુસાફરીમાં જમણુ
પકાવી આપવાનું કામ કીધેલું. બસરામાં આતીને બે રૂપીઆ એક
ગંજીરાક લેવા માટે માંગ્યા એટલે તેમને બસરામાં મૂકી દીધેલા.
આ ગૃહસ્થે મારા સાથે આવવા ઇચ્છા બતાવી એટલે ત્રીજા કક્ષા-
સની ટીકીટ ને તમામ ખર્ચ આપવાનું કહીને તેઓને એક મદદગાર
તરીકે મેં સાથે લીધો એક મોટર સ્ટેશનને જતી હતી તેમાં બેસીને
પાંચ વાગતાં સ્ટેશનને આવ્યો તો મહારા દીકરા. દોસ્ત માહામદે સમા-
ચાર આપ્યા કે સેકન્ડ કક્ષાસની ત્રણ ટીકીટોમાં એક કંપાર્ટમેન્ટ
રીઝર્વડ કરવાનું સ્ટે. માસ્તરે કમુલ્યું છે અને એક્સ્ટ્રા ચાર્જના રૂ. ૩)
માંગ્યા છે. સાથેના માણસને થર્ડ કક્ષાસમાં બેસાડી અમે તા. ૨૧
અક્ટોબર ના રોજ રાતના ૯ વાગતાં મેસેપેટામીયા રેલવેમાં બસરાથી
હિંદલા જવા માટે રવાના થયા.

બસરાથી કરબલા શરીર.

બસરાથી કરબલા શરીર જવા માટે રેલવે સિવાય મુસાફરો
નહિની સ્ટીમરમાં બેસીને બગલાઃ જાય છે અને ત્યાંથી જમીન રસ્તે

કરબલા શરીર જાય છે. અલ્પત નદિની સ્ટીમરનું બાડું હાલના રેલ્વેના બાડાના મુકાબલે બહુ ઓછું પડે છે. બગદાદ સુધીના દર માયુ-લુના રૂ. ૯-૧૦ પડે છે પણ સ્ટીમર રસ્તામાં નદિ કીનારાના બંદરે કરતી કરતી ૮-૯ દિવસમાં પહોંચે છે. આ સુધરેલા જમાનામાં લોકો, વખતની કિમ્મત સમજવા લાગ્યા છે એટલે સ્ટીમર રસ્તે બહુ થોડા માયુસો જાય છે. રેલ્વે રસ્તે જનારા મુસાફરો અસરાથી બગદાદ રેલ-વેમાં જાય છે. ત્યાંથી બ્રોડગેજની રેલવેમાં સામરા જઈ આવી, પાછા કાજમીન (બગદાદ) આવી, ત્યાંથી મોટર કે થોડાગાડીમાં કરબલા શરીર આવે છે. ત્યાં તેજ પ્રકારના વાહનમાં નજર અશ્વરૂ આવી ટ્રામવેમાં કુશ જઈ આવીને પાછા નજર આવીને મોટર કે થોડા ગાડીમાં હિલ્લા આવે છે અને ત્યાંથી રેલવેમાં અસરા આવે છે. હિલ્લા, અસરાથી બગદાદ જતી રેલવે ઉપર અસરાથી ૨૯૧ માઇલ અને બગદાદથી ૬૩ માઇલપરનું રેલવે સ્ટેશન છે. તેની વસ્તી એક લાખથી વધારે છે યાહુદિ તથા આરબો સારો વેપાર કરે છે ઇસ્ટર્ન એઝની અહિં શાખા છે.

વેપાર અહિં નો દીક છે. શહેરમાં બ્રીટીશ ગવર્મેન્ટની ટેલી-ગ્રાફ એપ્રીસ અને પોસ્ટ એપ્રીસ પણ છે. ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાતિ પામેલું બાબીલન હિલ્લાની નજદીકમાં છે. દુનિયામાં આશ્ચર્યકારક ગણાતી સાત વસ્તુઓમાં બાબીલન એવી પ્રાચિન સામગ્રી માટે પોતાનો નંબર ધરાવતું હતું પણ અશ્વોસ છે કે છેલ્લી મહોટી લડા-ઈમાં એની પ્રાચિન સામગ્રીઓનો નાશ થઇ ગયેલો છે. જે જગ્વારો અસરાથી હિલ્લા ઉતરી ત્યાંથી નજર શરીર અને કુશમાં થઈ કર-બલા શરીર આવી, ત્યાંથી કાજમીન થઇ સામરા જઈ આવી, પાછા કાજમીન (બગદાદ) આવીને અસરા માટે રેલવેમાં સવાર થાય છે તેઓ હિલ્લામાંજ ઉતરી જાય છે. એક રીતથી આ વિચાર વધારે પસંદ કરવા લાયક એટલા માટે છે કે જે મુસાફર સધળી જગ્યાઓ કરી વળતી મુસાફરીમાં હિલ્લાથી અસરા આવવા માટે સવાર થાય તો તેને હિલ્લામાંથી રેલ્વેમાં જગો મેળવવી જરા કઠણ થઇ પડે છે કારણ કે ટ્રેન બગદાદથી ચીકાર થઇને આવે છે.

રેલ્વે.

અસરાથી અગદાદ સુધી ૩૫૪ માઇલની રેલ્વે લાઇન છે. ૨૪૦ પુતાના માળવા અથવા ભાવનગર સ્ટેટ જેવી મીટરગેજની આ રેલ્વે છે. ઘણું કરીને કલાકના ૧૦ માઇલની ઝડપથી દોડે છે. એનજીને કાયલાના બદલે કેરોસીન તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ગુડસ અને પેસીન્જરો મળી ૫૦-૬૦ વેગનો ટ્રેનમાં જોડે છે. અસરાથી અગદાદ સુધી ત્રીજા વર્ગનું ભાડું રૂ. ૨૨-૬-૦ છે અને સેકન્ડ ક્લાસના રૂ. ૪૪-૬-૦ છે. અસરાથી રાત્રીના ૯ વાગતાં રવાના થઈ ૩૬ કલાકમાં અગદાદ પહોંચાડે છે. થર્ડ ક્લાસના ડાયાઓ ભાવનગરના જેવીજ સગવડવાળા છે પણ કોઇ કોઇ વખતે આખી ટ્રેનમાં પાચખાનાની સગવડ ન હોય તેવા (થર્ડ ક્લાસ) ડાયાઓ પણ હોય છે. મુસાફરીમાં થર્ડ ક્લાસમાં મુખ્ય આરજી મુસાફરો હોય છે અને બીટ ઘણીજ વધારા પડતી હોવાથી જો આપણા સાથે ગાઈ માળુસો હોય તો આ પ્રદેશમાં મુસાફરી સેકન્ડ ક્લાસમાં કરવાની સલાહ છે.

જો થર્ડ ક્લાસની ૨૦ ટીકીટો એક સ્ટેશનની લઇએ તો એક ડોઝ થર્ડ ક્લાસ માટે પણ રીઝર્વ કરી આપે છે. ખોરાકનો સામાન રસ્તામાં સાધારણ મળે છે તંદુલની જવની રોટલી શેકેલી માચ્છી, બાફેલાં ઇંડાં અને તાણું દહિં રસ્તાનાં સ્ટેશનોપર મળે છે. ફુટમાં મીઠાં લીંબુ દાડેમ ખજુર અને ચીઘડાં મળે છે. કામચલાઉ તંબુઓ નાખી રીફ્રેશમેન્ટની સગવડ રેલ્વે તરફથી થયેલી છે, અગાઉથી ગાર્ડની મારફતે ખબર આપવાથી તેઓ સાધારણ ચાર્જ લઇ જમણુ આપે છે. તે સિવાય એક ભારખાનાનો ખાત્રી ડોઝ જેમાં ચા વેચવાનો કંટ્રાક્ટર બે આના લઇ દૂધવાળી ચા પૂરી પાડે છે. મેસોપોટામીયામાં ચામાં જે દૂધ વાપરવામાં આવે છે તે દૂધ ડાયાનુંજ વપરાય છે. ગોવાત્રણી મારકનો દીન રૂ. ૧-૨-૦ થી મળે છે.

અમે અસરાથી રાતના ૯ વાગે સેકન્ડ ક્લાસમાં રવાના થયા. સ્ટેશન માસ્ટરે વિશેષ મહેરબાની તરીકે “સમાવા” સ્ટેશન ઉપર તાર કરી સવારના નાસ્તાની સગવડ કરી આપી. ૨૪પુતાનામાં જેણે મુસાફરી કરી હશે તેમને અરમસ્તાનની જમીન મટે વધારે સમજાવવું

જરૂર નથી. પ્લેન મેદાન, દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી કોઇ ગામ કે કચ્છો દેખાતો નહોતો. જમીન તદ્દન રેતાળ, કોઇ કોઇ સ્ટેશન પાણી માટે કલકતા બર્ન કંપનીની લોખંડની ટાંકીઓ ગોઠવેલી હતી. રાત-પૂરી થઇ બીજો દિવસ પૂરો થયો અને બીજી રાતના જમારે બે વાગ્યા ત્યારે અમો હિલ્લા સ્ટેશને ઉતર્યા. ઠંડી હવા શરૂ થઇ ચૂકી હતી. ગાંસડા પોટલા સાથે ખૂલ્લા મેદાનમાં શેતરંજી પાથરીને ઉતારો કીધો. પાસે એક કાવાખાનાંમાંથી વગર દૂધની આ મંગાવીને પીધી. અમારો ધરાદો એવો હતો કે હિલ્લાથી મોટર ભાડે કરી નજરશરીફ જવુંને ત્યાંથી કરમલા શરીફ થઇને બગદાદ જવું. એમ કરવાથી એકના એકરસ્તે બેવાર મુસાફરી ન કરવી પડે. મોહરમના ચાલીસ માનોજ દિવસ હોવાથી હબ્બેરાની સંખ્યામાં જવ્વારો કરમલા શરીફ જતા હતા. અમો મોટરની તબ્વીજ કરીએ છીએ, એટલામાં એક જંગ-ખારી બોળ ગૃહસ્થ પોતાની મોહોરદાર અને એક તોફર સાથે કરમલા શરીફથી રૂ. ૮૦; ભાડું ઠરાવીને મોટરમાં હિલ્લા આવ્યા. આ મોટરવાળાને અમે નજર આવવા માગણી કીધી તો ૪ પેસીંગ્સના રૂ. ૧૨૫ માગ્યા પણ જો અમો કરમલા શરીફ જઇએ તો બહુજ કીકાયત ભાડાથી જવા કબૂલ થયો એટલે રૂ. ૩૫ ઠરાવી અમો રાતના ૩ વાગતાં હિલ્લાથી કરમલા શરીફ આવવા મોટરમાં સવાર થયા. અદાજ પાંચ કે સાડા પાંચ વાગતાં અમારી મોટર એક નહેરના કીનારે આવી પહોંચ્યા ત્યાં પાણી પેશાબની કુદરતી હાજતથી ફરાગત મેળવી આ પીવા પછી રવાના થયા. વાંચનાર, આ રસ્તામાં મુસાફરોની આવજન બહુ મોટા પ્રમાણમાં હતી. સેંકડો માણસો કરમલા શરીફ તરફ જતાં હતાં અને તેવાજ પ્રમાણમાં લોકો પાછા ફરતાં હતાં. આશરે ૬૫ વાગતાં રોજ મુખ્યારકનાં દરશન થયાં. મનુષ્યમાં એક કુદરતી ખાત્રીયત હોય છે કે જે સ્થળે પોતે પહેલ વહેલો જતો હોય ત્યાં પહોંચવા પહેલાં તેની અનેક તરેહની કલ્પનાઓ કરે છે. ત્યાં જવા પહેલાં ત્યાંનું વર્ણન કોઇ જગોએ વાંચેલું હોય તો તે પોતાની કલ્પનાનું ચિત્ર દોરતી વખતે પોતાના વાંચનના અનુભવની પીછાનો નો તેમાં ઉપયોગ કરે છે. મેં તો પહેલાં કોઇ પણ પુસ્તકમાં આ સળધી વચ્ચું નહોતું. અલગત જ્યારે આ રસ્તે નિકળવાનો વિચાર થયો ત્યારે આ રસ્તાનો નકશો કે આ સ્થળની

જૂગોળ રચના કે કાંધક વિશેષ હકીકતથી વાકેફ થતા માટે કલક-તામાં સરવૈ ઓફીસમાં આંટા ખાધા. ન્યુમેન અને ચાકરસ્પીક જેવા યુક્તેશ્વરો પાસે તળવીજ કીધી પણ કાંધ પતો લાગેલો નહિ. રોજ મુખ્યારક્તનાં દરશન થતાં વાંતજ કલ્પનાના સ્વરૂપમાં વિજગી વેગથી પરિવર્તન થવા લાગ્યું. આગ્રાના તાજ મહેલના મિનારાઓ સાથે આ રોજ મુખ્યારક્તના મિનારાઓનો મુકાબલો થવા લાગ્યો એટલામાં તો અમારી મોટર કરબલા શરીરમાં આવી પહોંચી. ૫૮ વરસની ઉંમરમાં બહુ મુસાફરી કીધેલી. પીનાંગ સીંગાપુર સીલોન વગેરે સ્થળોનેતાં વાંતજ મનની સ્થિતિ કાંધક જુદાજ પ્રકારની હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં મનનું વલણ કોઇ જુદીજ ગતિ પકડે છે. પાકવાની હાલને આવી પહોંચેલું કોડીયું ગમે તેવું ઠડવું હોવા છતાં કાંધક મિડાસ જરૂર પકડે છે. આવા સ્વભાવનાં પરિવર્તનના સ્વાભાવિક કારણો અનુભવમાં ધણીએ વાર આવી ગયેલાં હતાં પણ પ્રેમનું ખરૂં સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ, હૃદયની બાવના સમય ઉપર કેવી રીતે અસલ સ્વરૂપમાં જોઇ શકાય છે તે હું આ વખતે સમજ્યો.

મહોરમના ચાલીશમાની સવારમાં સાત વાગતાં અમારી મોટર કરબલા શરીરમાં પહોંચી શહેરનાં પેસતાંજ માણસની એટલી મેદની મળેલી હતી કે તેમાં થઇને ઠેકાણે પડવાનો રસ્તો મેળવવો બહુ મુશ્કેલનું કામ થઇ પડ્યું હતું. સારા નસીબે મોટરવાળો માફ્ટી હોવાથી બાંગી તૂટી અંગ્રજી ભાષા બોલતો હતો. અમને કિતરી જવાનો જાહાં-ગીરી હુકમ મોટરવાળાએ કરમાવ્યો. લગભગ એ લાખ કરતાં વધારે માણસો એટલાં થયેલાં હતાં, એમાં અમારે કિતરવાની જગો. કેવી રીતથી મેળવવી ? આ પ્રશ્ન ગંભીર થઇ પડેલ હતો. જરા આવેશમાં આવી મોટરવાળાને કહ્યું કે:—“અમે આ જગોએ કદિ કિતરીશું નહિ. અમેને રોજ મુખ્યારક પાસે લઇજા”. વળી અમેએ કહ્યું કે “તને બાડાના રૂપીઆ આપવાના છે, તે પણ સુતવણી પાસેથી સેવાના છે”. આખરે બહુ મુશ્કેલીથી મોટરવાળો અમેને રોજ મુખ્યારક્તની બજારના મુખ ઉપર લઇ ગયો. કાશીમાં જત્રાએ આવનાર હિંદુઓની કાશીના પંડયાઓ બહુ આગ્રહથી વાટ જુએ છે તેમ સુતવણીઓ પણ જજ્વા-રની રાહ જુએ છે. તેમાં પણ બાળઅધ્યાવાળો અને મોટરનો મુસા-ફર આવે તેને આ લોકો વધારે ચિંતાશવાળા સમજે છે અને તેવાઓનો

ભાવ વહેલો પૂછાય છે. “શામળ કહે સ્વર્ગે સંચરે જોર હોય જો જરતાઈ” અમારી મોટર બજારના નાકા ઉપર ઉની રહેતાંજ એક મુતવદ્ધી સાહેબે અવાજ કીધો.—“આંચ ખોળ બચો?” પોતે અરબ હોવા છતાં કચ્છી બાપામાં પ્રશ્ન સાંભળી હું વધારે તાજુમ ન થયો કારણ કે હજાર મુંબાઈ, કરાચી અને કલકત્તામાં બહુ વાર બારી ગયા હોય એવું મને અનુમાન થયું. તેમના પ્રશ્નના જવાબમાં મેં ગુજરાતીમાંજ કહ્યું “હા સાહેબ અમો ખોળ છીએ”. ક્યાંથી આવો છો? તેના જવાબમાં કહ્યું કે અમો ખતારસથી આવીએ છીએ. જો કે અમારું વતન ભા.નગરમાં છે. એટલે એવણુ સાકમે હિદાયત ફંડના અગ્રેસર જનાબ હાજી ગુલામચલી હાજી ઇસ્માઇલને યાદ કીધા. હિદાયત ફંડના નરસાદના ઝાપટામાં આ સાહેબનાં કપડાં વધારે બીજાનાં હોય એવું અમને લાગ્યું મુતવદ્ધી સાહેબે પોતાના માથુસ પાસે અમારો અસ્થાન ઉપડાવી લીધો અને અમને મુંબાઈ ગણા શેઠ ઠાસમ નાનજીના મુસાફરખાનામાં ધણા ભાવપૂર્વક ઉતારો આપ્યો.

કરમલા શરીફ.

આશરે લાખ માણસની વસ્તીવાળું શહેર છે. નજર શરીફથી ૪૦-૪૫ માઇલ અને હિંદુથી પણ ૪૫ માઇલ, તથા બગદાદથી ૪૦ માઇલ દૂર છે. સઘળા રસ્તા ઉપર મુસાફરી કરવાનાં સાધનમાં મોટરો, બંને કે ત્રણ ત્રણ અથવા ચા. ઘોડા જોડેલી ઘોડાગાડીયો જેનાં ૧૨-૧૪ બેસાડુ બેસાડેછે. આવી ગાડીઓને અરમાના કહે છે. મોટર કલાકના ૧૦ માઇલથી દોડે છે. ઘોડાગાડીઓ ૪-૫ માઇલ મુશ્કેલીથી કલાકનાં જાય છે. શહેરના રસ્તા પહોળાંછં. મ્યુનીસીપાલીટીનો બંદોબસ્ત સારો છે. ક્રીટીય ગવર્નમેન્ટની પોસ્ટ અને ટેલી. ગ્રાફ એક્સ છે. ખોળઓના માટે બે મુસાફરખાનાં છે. એક મુંબાઈ-વાળા મરહુમ શેઠ ઠાસમભાઈ નાનજી તરફથી બંધાવેલું છે. બીજું જંગબારવાળા શેઠ નાસરભાઈ તુરમહમદ બંધાવેલું છે. આ ગૃહસ્થ તરફથી જંગબારમાં ચેરીટેબલ હોસ્પિટલ પણ બંધાવેલી છે.

ખોળ બાઈઓ જેવા કરમલા શરીફમાં દાખલ થાય કે તુરત મુતવદ્ધી સાહેબ તેમને મુસાફરખાનામાં ઉતારો આપે છે. જન્વારોની સંખ્યા વધી ગઇ હોય તો બાડાનાં મકાનો રાખીને પણ જન્વા.

રેની સગવડ માથવે છે. પહેલા ટંક મુતવધી સાહેબ જમાડે છે. તે પછી જવારોને જમવાની સગવડ પોતાની જાતે કરી લેતી પડે છે. જો હાથથી રાંગવું હોય તો અહિં હિંદુસ્તાનની દરેક ચીજ મળી શકે છે અને હોટલમાંથી મંગાવવું હોય તો તે સગવડ પણ અહિં બહુ સારી છે. હોટલવાળા ચાવલ, શાક, રોટલી વગેરે સાધારણ ખર્ચથી જમાડે છે. માણસને બે આના આપવાથી આપણા શરમાન પ્રમાણે જમણુ આપણે ગિતારે પહોંચાડે છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષો બેઉના માટે અહિં હમામ એટલે નહાવાનાં મકાનો છે તેમાં નાહવાની જગોએ વરાળથી હવા ગરમ રહે તેની સગવડ કીચેલી છે.

જ્યારત મુખારક.

ચેલુમની રાત સુધીમાં કરબલા મનુષ્યોથી ઉભરાઇ નિકળ્યું હતું. ચેલુમની રાત્રીનો કરબલાનો દેખાવ વર્ણવી શકાય તેવો નથી. પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે આ મહાન યુજર્ગવારે દુનિયાનાં અસંખ્ય માણસોના અંતઃકરણની અંદર મહોખત ભરેલી લાગણીની જે ઉંડી છાપ બેસાડેલી છે તેનું અનુમાન બાંધવાની અહિં કંઈક તક મળી શકે છે. એશીયાના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી તેમજ આફ્રિકામાંથી આ મહાન જ્યારતનો લાભ લેવા માટે લાખો મનુષ્યો પોતાના કુટુંબ કમિલા સાથે ચેલુમની રાત સુધીમાં કરબલા આવી પહોંચ્યા હતા. આ સમયે આ મુખારક તક ઉપર બે લાખથી વધારે જવારો એકઠા થયા હતા. ચારે તરફના રસ્તા મનુષ્યોથી ઉભરાઇ નિકળ્યા હતા. દુનિયાના કોઇ પણ ધર્મનાં પવિત્ર સ્થળમાં એકજ વખતે એક સાથે આટલી સંખ્યામાં લોક એકઠું થયેલું હોય એવું પવિત્ર સ્થળ કરબલા શરિફ સિવાય બીજું નહિ હોય. છેલ્લા હજના વખતે પણ ૧ લાખ માણસો એકઠાં થયાં હતાં એવું વતમાન પત્રોથી જાણી શકાયું હતું. કરબલા શરીફ આશરે ૧૦ માઇલ દૂર રહે એટલે શહીદ કરબલા આકા હુસેન અ. સ. અને જનાબે અબ્બાસ અ. સ. ના રોજ મુખારકના મિનારાઓ નજરે પડે છે. રોજ મુખારકમાં જ્યારત માટે આવતા હજરોની સંખ્યામાં ભોકો રોજ મુખારકમાં ચૂમી માટે ઉભરાઇ નિકળે છે. મનુષ્યોના મનની કરબલાજનક

લાગણી, તથા અંતઃકરણની પવિત્ર ભાવના એ શું છે? તેનો ખરો ખ્યાલ આ રોજભાંગ કરી શકાય છે. તેમાં પણ કતબેગાહ એટલે મહાના કુસેન અ. સ. ને દુષ્ટ સીમરે જે જગોએ સહીદ કીધા હતા તે સ્થળ ઉપર જવ્વારે જ્યારે જ્યારે કરવા જાય છે, તે સમયની જવ્વારની માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર આંકી શકવું મુશ્કેલ છે. અનુધ્યાના અંતઃકરણના ભાવો, આંતરિક વિચારો, લાંબો સમય જતાં અમુક જાતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આવી પવિત્ર ભાવનાઓનો જે પવિત્ર સ્થળમાં સેંકડો વર્ષ થયા જમાવ થયાં કરે છે; એવા સ્થળની મહત્તા કેવી હોવી જોઈએ? તે સહેજે વિચારી શકાય તેવું છે. જનાબે હજરત અખ્યાસના રોજ મુખ્યારકમાં જવ્વારો જ્યારે કરી દારગ થાય તે પછી કરબલાથી ૪ માઇલ દૂર જનાબે કુરના રોજપર જ્યારે કરવા જાય છે આ રોજની ભવ્યતા પણ વખાણવા યોગ્ય છે. અહિંથી પાછા ફરી જવ્વારો કરબલામાં ખેમેગાહની જ્યારે કરે છે. જે મુસાદર હિલા રોસ્કને ઉતરી નજર કરી ન જતાં પરભાર્યો કરબલા આવેલ હોય તે અહિંથી નજર ઘટ આવે છે. કરબલામાં બહુ જવ્વારો મહિનો મહિનો દિવસ આવીને રહે છે. વહોરા બોઇઓ માટે રેન્જે કુસેની તરફથી સાઈ મુસાદરખાનું બાંધેલું છે. શહેરમાં બાડાની મોટર, ઘોડાગાડીઓ, ઉંટ, ઘોડા અને ગધેડાઓ પુષ્કળ મળે છે. આ પીવાનાં કાવાખાનાં, જમવાની હોટેલો પણ ઘણી છે. એ સિવાય શાકભાજી, બકાલું, આવલ, દરેક જાતની દાળ, લસણ, ખાજ, જીરું, હીંગ જે જોઈએ તે પુષ્કળ મળે છે. તલનું તેલ, તાજી ચરબી, માખણ, ધી, દૂધ, દહિં સાઈ અને ઠીક આવે મળે છે. વિલાયતી કાપડની મોટી મોટી દુકાનો હજરત અખ્યાસની બજારના નામે ઓળખાતી બજારમાં છે. તાંબા પીત્તળનાં વાસણ બનાવનારાઓ, મુખ્યાબના જેવાં વાસણો બનાવીને વેચે છે. સૂતર કાંતવાનો રેંટીઓ પણ મેં અહિં જોયા હતા. રોજ મુખ્યારકમાં અંદાજ પાંચસો શીટ લાંબીને તેટલીજ પહોળી જગો રોકેલી છે. ચાર જગોએ મોટા મઝ દરવાજાઓ મૂકેલા શહેરની બે બાજુએ પાણીની બે નહેરો નીકળેલી છે. જમીન કાંકરીવાળી અને ખેતીના કામને માટે નિરૂપયોગી જેવી છે. સફેદ છંટોથી બાંધેલાં ઘરો જેની ઉંચાઈ એક માળથી વધારે નહિ તેવાં ઘરો ઘણાં થોડાં બાકી તો સાધારણ છાપરાં જેવાં ઘરો છે.

નજફ અશરફ અને નવું ત્યા જૂનું ફૂલ.

૩૬

આ શહેર કરખલા શરીફી આશરે ૩૫-૪૦ માઇલ અને હિંદુસ્તાની પણ ૪૦ માઇલ દર છે. કરખલા શરીફ અને નજશી વચ્ચે મોટર અને ઘોડાગાડીઓ દોડે છે. મોટર ૪૫ પેસીન્જરના ૫૦-૬૦ રૂ. લે છે જ્યારે ૧૨ મુસાફર બેસાડે તેવી ૩ કે ૪ ઘોડાની ઘોડા-ગાડીમાં પેસીન્જરના ૨૫ રૂ. લે છે. અહિં પણ મુસાફરોના માટે મુતવક્કીઓ રાહ જોઈ રહ્યા હોય છે. નજફ ટેકરી જેવા સ્થળ ઉપર વસેલું છે. અહિં ખીરીશ ગવર્નમેન્ટની તાર ઓફીસ અને ટપાલ ઓફીસ છે. શહેરનો વેપાર સારો છે. અહિં ઇસ્લામના મહાન પેગંબર જતાબ રસુલે ખુદાના જમાલ અને ચોથા ખલિફા હજરત અલી અ. સ. નો બહુ દમામદાર રોજો છે. આ રોજ મુઆરકનો દેખાવ અને ભવ્યતા કરખલા શરીફના રોજ મુઆરક કરતાં વધારે છે. રોજ મુઆરકના ઉપરના વિભાગમાં બહુ જગોએ સોનું વાપરેલું છે રોજનો વિસ્તાર પણ ઘણો છે. રોજ મુઆરકની અંદરનાજ વિભાગનું અનુમાન જોતાં આશરે ૪૫૦ શીટજ જગો લંબાઇમાં અને તેટલીજ પહોળાઇમાં રોકેલી છે. દશ માઇલ દુરથી રોજ મુઆરકના મિનારાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. નજફના મુતવક્કી પોતે સમસા કુટુંબના છે. તેનું નામ શેખ યુસુફ ખીન હસન છે. પોતે થીમંત છે. બહુ કરીને મુસાફરોને પોતાનાજ ઘરમાં કેતારો આપે છે. તેમનાં પોતાનાં નજશમાં ઘણાં ઘરો છે. આ ઘરોમાં જગ્વારો સ્વતંત્રતાથી રહી શકે છે. તેમાં પાણી પાવખાનાની પૂરતી સગવડ હોય છે. મુતવક્કી અહિં પણ જગ્વારોને એક વખત જમવાનું આપે છે તે પછી મુસાફરો પોતાની સગવડ કરી લે છે. જમવાની સગવડ અહિં પણ બહુ સારી છે. હોટેલોમાં જમવાનું બહુ સારું મળે છે. મુતવક્કી સાહેબ પ્રથમ જમારત પડાવી પછી “તમારે કંઈ મિમત છે કે ?” આવો પ્રશ્ન કરી તમારા ગજવાના વજનની પરીક્ષા કરે છે, “આટલી ઉમ્મરે મોલા અલીના રોજ મુઆરકની જમારત છું ખાલી હાથથી કરશે ?” આવો પ્રશ્ન કરી બોળા જગ્વારોને વિચારમાં ઉતારી મૂકે છે અને મજવામાં હાથ બાલી જે કંઈ જનાખના રોજ મુઆરકની ચાંદીની જાળીમાં મૂકે તે તુરંતજ મુતવક્કી સાહેબ પોતાના ગજવા ભેગું કરી, માહરા તહારનો મિથ્યાભેદ પ્રત્યક્ષ રીતથી શીખવે છે.

નજદ શરીફમાંથી જવ્વારો કુદા આવે છે. કુદા નજદથી આશરે ૪-૫ માઇલ છે. તે રસ્તે ઘોડાની ટ્રામવે ચાલે છે. દરપેસીજરતું બાડું ૩ ૦-૭-૦ લે છે. કુદામાં જનાય મૌલાના અલી અ. સ. ને જખમ લાગેલો તે સમજીદનો મિનારો, જનાખને કદન ગુસલ આપેલું તે જગો, જનાખને રહેવાનું મકાન, જનાખ મુસ્લીમનો રોજો, તેઓશ્રીને મદદ કરનાર જનાખ હાતીનો રોજો આ સઘળી જ્યારતો કરી જવ્વારે પાછા નજદ આવવા નિકળે છે. નજદના રોજન મુબારકની એક બાજુએ કંપાકિન્ડ મુકીને એક લાઇન ઉપર નામદાર આગાખાનના વડીલોની ત્રણ કબરો આરસથી બાંધેલી છે. ૧૨તી પીતળની રૈલીંગ બાંધેલી છે અને મુકરર કીધેલા આલીમો પાક કલામે શરીફનો પાઠ કરે છે. મી. વરતેજ જેવા પોતાના માની લીધેલા ઇસ્માઇલીને ગમે તેવી અતુરાત્રી ઇસ્લામથી જૂદો બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે પણ નામદાર આગાખાનનું કુટુંબ પોતાને શિયા ઇસ્તેઅશરી તરીકે કેવું આગેવાની બરેલું ગણાવે છે તેના પૂરાવા માટે ઉપરનો ઇસારો કીધો છે. નજદ અશરફમાં બહુ દૂર દૂરના જવ્વારો જ્યારત માટે આવે છે. ૧૬૦૦ ઇરાનના મુસાફરો માટેજ નજદમાં ૨૫-૩૦ મુસાફરખાનાં છે. વહોરાબાઇઓ માટે અહિં પણ રૈજે હુસેની તરફથી વિશાળ મકાન રાખવામાં આવેલું છે.

કાજમીન બગદાદ.

બગદાદના એક વિભાગ તરીકે કાજમીન બગદાદથી પાંચ માઇલ દૂર છે. અહિં સાતમા અને નવમા ઇમામોની જ્યારત છે. કરબલા શરીફથી કાજમીન ૬૦ માઇલ છે. મોટરનું બાડું એક જથ્થા ૧૫-૨૦ રૂ. ખેસે છે. મુતવહી પોતાનાંજ મકાનમાં જવ્વારોને ઉતારો આપે છે. કાજમીનથી બગદાદ સુધી ટ્રામવે ચાલે છે તેનું બાડું ચાર આના લે છે.

કાજમીનને મુતવહી પણ સરળ સ્વભાવનો માણસ છે કાજમીન બગદાદનાજ એક વિભાગ તરીકે ગણાય છે બહુ માણસો કાજમીનમાં મકાન રાખીને રહે છે અને ધધો રોજગાર બગદાદમાં કરે છે.

બગદાદ.

તૈમીસ નદીના કિનારા પર ધણુંજ પ્રાચિન શહેર છે. હાલ થોડો સમય થયાં શેખ ફસલ મેસોપોટેમીયાનો રાજા બનાવવામાં આવ્યો છે શેખ ફસલ એક પાતળા બાંધાનો સાધારણ લંબાઈનો સરળ પ્રકૃતિનો માણસ છે ઉંમર આશે ૩૫ વરસની છે. ઇંગ્લાંડમાં કેંગવા-યેસો છે. જો કે મુસાફરોની દૃષ્ટિએ સધળી જગોએ બ્રિટિશનીજ સત્તા બનેલી જણાય છે. મોટા પાયાપર સરકારી તાર ઓશીસ, પોસ્ટ ઓશીસ, મેસોપોટેમીયન રેલવેની ઓશીસો વગેરે છે. બગદાદ શહેર મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. વચમાં નદી આવે છે. આ નદિ ઉપર કલકતાની હુગલી નદિ પ્રમાણે હોડી ઉપર પૂલ બાંધેલા છે. શહેરના રસ્તા ધણુ પહોળા અને જગોએ જગોએ મોટરોની જમરી દોડા દોડી છે. રસ્તાના કિનારા ઉપર સુંદર હોટેલો તથા કાવાખાનાં નજરે પડે છે. જગોએ જગોએ મોટાં મોટાં કબરસ્તાનો અને પુરાતનીક રોજખો છે. અહિંથી મિટર ગેજની રેલવે બસરા જાય છે અને સ્ટેન્ડર્ડ સાન્જની રેલવે સામારા થઈ સરગટ સુધી જાય છે, જ્યાંથી પ્રખ્યાત મોજલ શહેર ફક્ત ૩૦-૪૦ માઈલ દૂર રહે છે. અહિંથી નદિમાં એક સ્ટીમર બસરા સુધી જાય છે. દિવસમાં ચાર પાંચ વખત હવાઈ વિમાનો ઉડાડી, બ્રિટિશ સત્તા આરબોને પોતાની પ્રબળતાનું બાન કરાવે છે. બગદાદનાં અમુક બજારોનું દૃશ્ય કલકતાની ક્રેનિંગ સ્ટ્રીટ જેવું છે. યુરોપની પ્રજા જે શહેરોનાં પોતાનો પગ પેસારો કરે છે તે શહેરોને યુરોપીય સ્થિતિમાં લાવી મૂકરાની કાશીથી કરે છે. બગદાદ એ સ્થિતિ વહેલી અખતીયાર કરશે એમ સંભવ છે. મોટર અને ઘોડાગાડીનાં બાડાં ધણુ સખત છે શરાબની મોટી મોટી દુકાનો શહેરને નવા રંગ રાગમાં ઉતારે છે. એક સ્થાનિક દૈનિક વર્તમાન પત્ર અહિં અંગ્રેજી તેમજ એરેબીક ભાષામાં નિકળે છે. જનાબ અબ્દુલકાદર જલ્લાનીનો રોજો પણ અહિં છે. હજારો લોકો એમની જ્યારત કરવા જાય છે. એઓ જનાબનું જીવન ચરિત્ર પણ ધણુંજ રસિક અને જણવા યોગ્ય છે.

સામરા.

બગદાદના બ્રોડગેજના સ્ટેશનથી સામરા આશરે ૫૦ માઇલ દૂર છે. બગદાદથી સામરા જનારી રેલવેનું પહેલું સ્ટેશન કાજમીન છે. જે જબારો સામરા જવા ચાહે છે તેઓ કાજમીન સ્ટેશનથી સવાર થાય છે. કારણ કે કાજમીનમાં આવેલા રેલનું મુખ્યારક્તી પાસેના મુતવસ્ત્રીના મકાનમાંજ જબારો ઉતરે છે. ત્યાંથી કાજમીનનું રેલવે સ્ટેશન અંદાજે એક માઇલજ દૂર છે. આ નજદીકના સ્ટેશનથી મુસાફરોને સવાર થવું બહુ સુગમ પડે, કારણ કે જો મુસાફર બગદાદના જંકશનથી સામરા માટે સવાર થાય તો તેને કાજમીન સ્ટેશને થઈને સામરા જવા આગળ વધવું પડે છે. આવું જતાં પણ અમારી સલાહ છે કે જબારોએ બગદાદ જંકશનથી સવાર થવું. અલબત્ત બગદાદ જંકશન જવા માટે ઘોડાગાડીનું ભાડુ ૩-૪ રૂા. લાગે છે કારણ કે સ્ટેશન ૫-૬ માઇલ દૂર છે અને કાજમીન સ્ટેશનનું ઘોડાગાડી ભાડું ૩. ૥ લાગે અથવા પગથી ચાલીને પણ જવાય પણ મોટી મુશ્કેલી એ છે કે કાજમીનના રેલવે સ્ટેશને પ્લેટફોર્મ બાંધેલું નથી અને બ્રોડગેજની રેલવેનાં વેગનોની ઉંચાઇ વધારે એટલે સ્ત્રી મુસાફરોને ટ્રેનપર ચડવું ધણજ અઘરું પડે છે. તેમાં ટ્રેન બગદાદથી ચિકાર થઈને આવે છે. રાત્રીના નવ વાગવાનો સમય હોય છે. બતીની મુદ્દલ સગવડ હોતી નથી. થર્ડ ક્લાસના ડબાઓ ફક્ત ભારખાનાના ડબામાં લાકડાના બાંકડા નાંખેલા હોય છે અને આરબ મુસાફરોથી ભરેલી ચિકાર ટ્રેન કાજમીન સ્ટેશને ફક્ત ૧૦ મીનીટ માટે ઉભી રહે છે. તેમાં સ્ત્રી મુસાફરોને ખબાપર ચડાવીને સવાર કરવાં પડે છે તે પણ ધણીજ નિર્લજ હાલતમાં અરબ અને બહુ મુસાફરોના ખોળામાં બેસવાનો વખત આવે છે. પૈસાનો અચાવ આવી સ્થિતિ સહન કરીને કરવો એ તદ્દન નાપસંદ કરવા યોગ્ય છે. ફર્સ્ટ કે સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટો આ સ્ટેશને મળતીજ નથી. આટલા માટે બગદાદ જંકશનથીજ સવાર થવું સલાહ ભરેલું છે. ૬ સીટ સેકન્ડ અને ૬ ફર્સ્ટ એમ બાર સીટની એક કેરેજ ટ્રેનમાં રાખવામાં આવે છે. તેમાં ફક્ત ઓશીસરોનોજ સમાવેશ થાય છે. એક દહાડો અગાધી બગદાદ સ્ટેશને જઈને, સામરા સુધીની સેકન્ડ ક્લાસનો ૭ ટીકીટો મેળવેલી હો.

વાથી અમેને મુસીબત બોગવવી પડી નહોતી. બગદાદ બોહગેજના સ્ટેશનને સ્ટેશન માસ્તર અંગ્રેજ હતો. અને ઓ. આર. રેલવેમાં પ્રથમ હતો. સ્વભાવનો ધણેજ સારો હોવાથી અમારા માટે ખાસ મહેરબાની કીધી હતી. અમારી ટ્રેન રાતના એક વાગતાં સામરા સ્ટેશને પહોંચી. સામરા સ્ટેશનથી સામરા શહેર આશરે ચાર પાંચ માઇલ દૂર થાય છે. મુતવલ્લી સાહેબ પોતે તે વખતે સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા. એક ધણેજ અગત્યની બલામણુ મુસાફરને કરવી પડે છે કે જ્યારે બગદાદથી સામરાની મુસાફરી કરવી ત્યારે એક લાલટીનની ખતી જરૂર સાથે રાખવી. અમે સ્ટેશને ઉતર્યા કે તુરત અમારી ટીકીટો કોનાર એક બંગાલી માસ્ટર મલ્યો તેને બંગાલી ભાષામાં નમસ્કાર કરતાંજ બિચારો બહુ ખુશી થયો. તેજ દિવસે સાંજે અમારે પાછું ફરવાનું હતું એટલે અમેને ખેસવાની ઘટતી સગવડ કરી આપે એવી બલામણુ કરી અમે મુતવલ્લી સાહેબ સાથે આગળ વધ્યા. મુતવલ્લી પોતાના સગાની એક ૩ ઘોડાની ઘોડાગાડી લાવ્યા હતા. આવી ગાડીએને કમાન હોતી નથી અને દરેક ગાડીમાં ૧૨૭ મુસાફરો લે છે. અમે ૪ જણ સવાર થયા. ૮ માણસો ખીજા સવાર થયાં. આશરે ૭૭ માઇલ જતાં એક નદિ આવી. રાત્રીના લગભગ ૩ વાગ્યા હતા. ઠંડી પડતી હતી, ગાડીમાંથી ઉતરીને નદિના કિનારા ઉપર ચા પીધી. આ નદી સાંકડી પણ ઉંડી ધણી છે. સામસામે કોનારે લાકડાંનાં પ્લેટફોર્મો બાંધી એક હોડી પૂલની માફક સામસામા કોનારાની સાંકળો ખેંચી આવજા કરે છે. આવી રીતથી નદિ પાર કરતાં જરા વખત લાગે છે. આઠ આનાથી એક હોડી મુતવલ્લી સાહેબે ડરાવી આપવાથી અમે હોડીમાં સવાર થઇ સામે કિનારે ગયા. લાંબી પગથી ચાલીને રાતના એક વાગતાં મુતવલ્લી સાહેબના ઘરમાં ઉતારો લીધો. મોટામાં મોટા મચ્છરો અમે આ જગોએ જોયા. રાત પસાર કીધી. સવારના રોજ મુખ્યારકમાં જ્યારત કીધી. રોજનું મકાન બહુ વિશાળ છે. સવારના આશરે ૧૦ વાગતાં એક અંગ્રેજ મુસાફરને મોટર સાથે જોયો મુલાકાત કરતાં તે ધણેજ માયાળુ જણાયો. મુખાબના લોકો જોઇ તેણે કહ્યું કે “ મ્હારાથી રોજમાં જઇ શકાય છે ? ” અમે જવાબ આપ્યો કે:—“ હું નથી ધારતો કે એમ બને ” એટલે એક કેમેરા કાઢાડી રોજ મુખ્યારકનો ફોટો લીધો અને મને પોતાને એક ખત્રાળુ તરીકે રસ્તામાં ઉભેલો પોતાના લીધેલા ફોટોમાં

બતાવ્યો. આખરે કહ્યું કે “ આમાંથી એ કોપી તમોને અપીલ ”
મેં કહ્યું કે મહેરબાની કરી તમારું બગદાદનું અડેસ આપશો ? એટલે
પોતે હસીને કહ્યું કે હું અમેરીકન કોનસલ છું *

મુતવશ્વી સાહેબે ઘણી સારી રીતે અમોને જમાડયા. આશરે
૧૨ વાગતાં અમો રેલવે સ્ટેશને આવવા માટે રવાના થયા.

સામરાનાં હવાખાણી ગણ્યાં સારાં છે. ટેકરી જેવા ઉંચાણની જગો
પર આ નાહાનકડો કસ્મો ઘણો સુંદર દેખાવ આપે છે. નદિનું પાણી
ઘણું નિર્મળ અને મીઠું છે. ગામની વસ્તી આશરે ૬-૭ હજાર
માણસની છે. આરબ લોકો ખ્રિસ્તી ગવરમેન્ટના પોલીસ તરીકે ઘણા
માણસો દેખાતા હતા જરમન સાયની મોટી લડાઈ વખતે અહીં
ખ્રિસ્તી ગવરમેન્ટના લશ્કરે લાંબી મુદત છાવણી કીધી હોય તેવું
ધારી શકાય છે. નદિના કિનારાપર વાયરલેસ ટેલીગ્રાફની સગવડ
કીધેલી છે. અમો નાદ પાસ કરીને સાંજના ૬ વાગતાં રેલ્વે સ્ટેશને
આવ્યા. થડે કલાસના એક ભારખાનાના ડાયામાં અમોને જગો મળી.
તૈયાર થયેલી ટ્રેન રાત્રીના મુસાફરી કરી શકતી નથી એટલે આખી
રાત અમારે સ્ટેશનમાંજ પસાર કરવી પડી. સવારમાં સાત વાગતાં
રવાના થઇ સાંજના ત્રણ વાગતાં અમો કાજમીન સ્ટેશને ઉતરી
રોજન મુબારકમાં આવ્યા. જ્યારેત કરી બગદાદના જંકશન સ્ટેશનપર
આવવા માટેર બાડે કીધી અને સ્ટેશને આવ્યા.

બગદાદનું મીટરગેજરનું સ્ટેશન બ્રોડ ગેજથી જૂદું છે.
એક દહાડો પહેલાં આવીને બગદાદથી બસરા સુધીની ૪) ટીકીટો
સેકન્ડ કલાસની રીઝર્વ કરાવી હતી, એટલે બતીના બદોખસ્ત સિવા-
યનું સેકન્ડ કલાસ કંપાર્ટમેન્ટ મધ્યું. તેમાં બીજાના ગોડડી સવાર થયા.
શેઠ આર. મહેરાલી પેથા બાઇને બસરામાં તાર આપ્યો એટલે અમારી
ટ્રેન જ્યારે બસરા આવી પહોંચી ત્યારે એણીની પહેડોના ભાગીદાર
બાઇ નુરમામદમાઇ અમારા ઉપર મહેરબાની કરીને બસરાના રેલ્વે
સ્ટેશન ઉપર લેવા આવેલા હતા. બહુજ મેકેબત મરેલી લાગણીથી

* આ શબ્દનું નામ Thomas Robert Owens છે. એમણે
પોતાની કબુલત પ્રાણે રોજન મુબારકનો ફોટો તેમજ સામરાની નદીનો
બધુ અમને પોતાના કાર્ડ સાથે ગોઠવી આપેલ છે.

અમોને ત્રણ દિવસ સુધી પોતાના મકાનોમાં રાખ્યા-આખરે પરસી-
અન ગઢફની સ્ટીમર “સુસ્તર” માં અમો સવાર થઇ મુઆઇ રવાના
થયા. આ સ્ટીમર ત્રણીજ કંપાળી સ્થિતિની છે. ક્ષીટીય ઘડીઆ
સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની છે ત્રણ સ્ટીમરો મુઆઇ જંગ માટે અસ-
રામાં તૈયાર હતી પણ તેમાં લશ્કરી માણસો જ નહીં હતા એટલે
લાચારીએ અમારે આ સ્ટીમર પસંદ કરવી પડી. જંગવાર તો શેઠ
જાદરભાઇ હમીર પોતાના કુટુંબ સાથે આ સ્ટીમરમાં અમારી માથેજ
સવાર થયા હતા તેમજ ધારાસૂત્રામવાળા, શેઠ હાજી મનના
ખીમજી પોતાના આગમચ્યા સાથે આ સ્ટીમરમાં અમારા માથેજ
હતા. કુટુંબ નહીત ખે.મ બાઇઓ લગભગ ૧૦ માણસો હોરાથી
મુસાફરો ખાનદાંત પસાર થઇ હતી. અસરાથી નિકળવા આઠ ત્રણ
દિવસે દરીયામાં વાયરલેસથી અલી બાઇઓને ખેરર તો સખ થતાના
અપસો કાગક ખાખર મળ્યા હતા.

શ્રીમત ખે.મબાઇઓને નમ્ર વિનંતી -

બાઇઓ, આપણા માંહેના ધણાઓ લક્ષાધિપતિ હશે, કેાઇ
વકીલ ખેરીસ્ટરપર અને મા. આર. વી. પટેલ જેવા મહોટા ડોક્ટરો
પણ હશે. બહુ ગૃહસ્થો મહોટા વેપારી તેમજ ધણા સાહેબો વિદ્વાન અને
જોનરેમલો હશે. ધણા બાઇઓ નહાની મહોટી જમાતના ભેદો
એક બાબુએ મૂરી સાયનું અવસોદન કરવાનું વધારે પસંદ કરવાવાળા
પણ હશે. આવા સૌ બાઇઓને એક નમ્ર વિનંતિ છે કે જાપાન
આઇના. અમેરિકા કે ઇંગ્લાંડની મુસાફરી તમો સાહેબો માંહેનાં ધણાઓ-
એ કીધી હશે અથવા ભવિષ્યમાં આવા વિચારો અમલમાં મૂકવાનું
નક્કિ પણ કરી ચૂક્યા હશે પણ આ પવિત્ર જૂમીનાં દર્શન કરવાનું
ચૂકશે નહિ. જો તમો કબૂલ કરતા હો તો મુસલમાન તરીકે આપણી
આ એક મુખ્ય ફરજ છે એટલુંજ નહિ પણ જો તમો આવા પ્રશ્નોનો
નૈસર્ગિક કે અનૈસર્ગિક ભાવનાના કાંચમાં તોલ કરવા માંગતા હો તો
ખાસ મુસાફરી કરવાના હેતુથી પણ આ સ્થળોની મુલાકાત લેવાની
મહારી નમ્ર વિનંતિ છે. લોકો ગરીબાઇમાં કેવું સાદું જીવન પસાર
કરે છે, પવિત્ર સ્થળો અંતરકરણની ભાવના ઉપર કેવી મહાભારત

અસર કરે છે, તેમજ ક્રાન્સની ઘોડાની શરતોમાં લાખો રૂ. ખરચવા કરતાં આ સ્થળોમાં લાખો હાથ કરવાથી ખરચેલાં નાણાં કેશ સારા મારણે ખરચાય છે તેનો વિચાર કરવાની કાંઈક તક મળે છે.

ગાઠણું લખી કાશીથી કરબલાનો નિબંધ પૂરો કરે છું. આ જગોએ મેસેપોટેમીયાનો નકશો આપી દરેક સ્થળો ક્યાં ક્યાં આવેલાં છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ગોઠવણુ કરવી હતી પણ કલકતા સરવૈ ઝોરીસમાંથી આવે નકશાઓ જાહેર પ્રગળને આપી શકાય તેવી ગોઠવણુ હજી સુધી થઈ નથી એટલે લાચારીથી વાંચનાર બાઈઓ પાસે ક્ષમા માંગવી પડે છે.

બાહર ખખર.

સાહિબો,

બનારસ શહેર લગભગ ૩ લાખની વસ્તીવાળું છે. આંકડા અને શેઠીશખંડ રેલોનું મોટું સ્ટેશન છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે દીલ્હીથી કલકત્તા મધ્ય તે હપર મોગલસરાતું જઈશન છે ત્યાંથી બનારસ ૧ માઇલ ખાતે દૂર છે. મોગલસરાથી સહરાણપૂર સુધી પંજાબમાં મયેલી આંકડા શેઠીશખંડ રેલવે મોગલસરાથી શરૂ થાય છે. કાશી અને બનારસ કેન્ટોન્મેન્ટ એક બે સ્ટેશનો ઓડ ગેજનાં છે. તે સિવાય બંગાલ નોર્થ વેસ્ટ રેલવેની મીટર ગેજ લાઇન બઢની અને હપરાથી અહિં થઇને અલ્હાબાદ છે એ મીટર ગેજનાં શહેરને લાગુ પડે તેવાં બે સ્ટેશનો છે. બનારસ કેન્ટ અને બનારસ સીટી એ બે મીટર ગેજનાં સ્ટેશનો છે. ઓડ ગેજ કે મીટર ગેજનાં કોઇપણ સ્ટેશન માટે બરેલું વેગન સીલખંધ જઇ શકે છે. અમારૂં મુખ્ય કામ આડતલું છે. સોના આંદોની અમારી ખાચ જુદી છે. બનારસમાં બાજરી, ચણા, બહો, સરસવ, મગ, ડાહડ, મસુરી, મટર, તુવેરદાલ, તુવેર કામરા, દાળ તુવેરની, કીસારી, આખી, દાળ કીસારીની, કાળી સફેદ તીલી, ખસખસ, સેથી, વરીયાળી, છૂં, ધાણા, દાલ મરચાં, સીંગાડાં, દેશી ખાંડ, ગોળ માની બટી, દાણાદાર મુઠીયાં, સરસવતું તેલ, એરડી, એરડીતું તેલ, મંમસલા, વગેરે, બહુ માલની જલાખંધ આવક છે અહીંથી હિંદુસ્તાનના કૃષિય વિભાગમાં તેમજ સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સ અને ગુજરાત હાડિઆવાડમાં બહુ માલ જાય છે. અહિંના સફેદ મટર અને તલદાણા રંગુન જાય છે. હાથ તારમામદ તકમક, હાથ હસ્તમાઇલ તુરમાઇમદ અને કુલુખ મહમદ અશુવત તેમજ શેઠ છવામાઇ બાણુજીની મોટી ખરીદી છે. હાલનાં સમયમાં આ પ્રકારના વેપારતું સુકાન આખા હિંદુસ્તાનમાં મેળવુ બાઇએના હાથમાં છે. આ સાહસિક કામ, વેપારમાં બહુ બાહોશ અને પોતાની આંડને સમાવનારી છે. “વેપાર વાણિજ્ય” એ કહેવત તકન જુદી થઇ પડી છે. આ સાહસીક બાઇએ વેપારમાં અગ્રેસર પદ ભોગવે છે.

અમારે ત્યાં ચણા હિંદો મુઠકોની પચ મોટી ખરીદી છે. શેઠ મરોલજી કરકનહસ, હામોદર મોનજી જુનામડવાળા તેમજ શેઠ

કલ્યાણ કમળસી રાજકોટવાળા, ખીલાંબરદાસ, વગરદાસ, દોલાભાઈ
ત્રીકમળ, શવચંદ જેઠાભાઈ, સુખલાલ ગોઠય વડવાણ, રૂમવાળા,
શેઠ ટાકરસી હમન વીરચમામવાળા, શેઠ વાલીલાલ પ્રેમચંદ, શેઠ
હમન તલકરી પાટડીવાળા, શેઠ હિમતલાલ હીરાલાલ, શેઠ લક્ષ્મીચંદ
જોષતાદાસ શ્રી અમદાવાદવાળા, શેઠ હોટાલાલ ધનજીભાઈ નડીયાદવાળા,
શેઠ પ્રેમાનંદ પીતાંબરદાસ ડભોઇવાળા, વગેરે બહુ મુઠરથોની અમારે
ત્યાં ખરીદી છે.

મોટી ખરીદી અમારા મેમણ બાજુઓની છે. ધોરાજી, ખાંડવા,
ઉપસેટા, ગોંડલ, વાસાવડ, હુવાવ, રાજકોટ, જુનાગઢ વગેરેના બાજુઓના
અમારા ઉપર મોટા ઉપકાર છે.

સુન્દરમાં અમારી આડત શેઠ લાજી ખમીસા બોધાને ત્યાં છે
જેમની પહેડી સફરીઆ બજારમાં છે.

અમારું તારનું સરનામું “માસ્ટર” છે. હિંદુસ્તાનની તમામ
પ્રસિદ્ધ ડાયરેક્ટરીમાં અમારું નામ રજીસ્ટર છે. પોતાની ભત્રાં વખાણ
કરવાં એ સભ્યતાથી વિરુદ્ધ છે, પણ વેપારના કામમાં આવું કાલ્પ
કરવું ખટે છે. કામ બહુ સફાઈથી થાય છે. બનારસમાં મહોદરી
ખીસેસર મંજમાં ધોરી રસ્તાના કિનારા ઉપર પાકી બાંધણીની માળ-
વાળી દુકાન અમારી પોતાની છે. નીચે અમારી બેઠક છે અને અમારા
મસ્લામી બોંધાઓ માટે ઉપર સુવા બેસવાનું છે. દુકાનથી ૩-૪ ફર-
લાંબપર મોટા રસ્તા ઉપર એડવર્ડ ફોર્મીટલના સામે બે માળનું
પાકી બાંધણીનું રહેવાનું મકાન અમારું ધરનું છે. તેમજ પ્રેન્ડા-મેન્ટ-
ના રેલવે સ્ટેશન ઉપર ૧૫૦૦૦ ચુણી રહી શકે તેવું પાકું બોઢામ
અમારા ધરનું છે.

બનારસમાં અનાજનો તોલ ૬૭ તોલનો છે.

આટલી નામ વિચારી સુઝ વાંચક લક્ષમાં લેશે એવી ઉમેદ છે.

સવજી છણા માસ્ટર.

મરચંડ અને કમીશન એજન્ટ

બનારસ સીટી.

